

«Ως η διψώσα έλαφος...»

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΜΕ ΤΟΝ Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ

Τη συνέντευξη πήραν οι ΝΙΚΟΣ ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ
και ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ.
Στην προεργασία και στη συζήτηση συνέβαλε
ο ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΕΡΤΙΑΗΣ.

Ιστοριογραφία

Σ.Π.: Ας αρχίσουμε με ένα πρώτο, γενικού περιεχομένου, ερώτημα: Σε ποιο βαθμό και πώς μπορεί να αποφύγει ο ιστοριογράφος την ιδεολογικά επηρεασμένη συγγραφή της ιστορίας;

Νομίζω ότι θα ήταν φρόνιμο να πει κανείς ότι δεν θα την αποφύγει 100%, αλλά για πολλοστή φορά θα επανέλθουμε στο μέτρο, στις αναλογίες, και θα πούμε ότι πρέπει να προσπαθεί. Αυτή η προσπάθειά του θα ελαττώσει ασφαλώς την παρουσία των παθών του και της ιδεολογίας του μέσα στα κείμενά του· δεν θα την εξαφανίσει. Μπορεί, μερικές ευτυχισμένες στιγμές, να μπορούμε να ξεφύγουμε εντελώς από το ιδεολογικό μας συγκρότημα. Αλλά αυτό θα είναι σπάνιο· αυτό που πρέπει να είναι συνεχές είναι η θέληση να ελαττώνεις το ποσοστό της ιδεολογίας μέσα στη μελέτη σου. Νομίζω ότι τόσα μπορούμε να πούμε γι' αυτό.

Στο φάσμα των επιστημών του ανθρώπου ποια είναι, κατά τη γνώμη σας, η θέση της ιστοριογραφίας; Κατά πόσον θεωρείτε πως υπάρχει μια κλίμακα συνθετότητας στη διαβάθμιση των διαφόρων επιστημών;

Η ιστορία είναι ιστορία του ανθρώπου, και επιμένω σ' αυτό, γιατί υπάρχει μια τάση να νομίζουμε, πάλι, να ξαναπάμε πίσω στον 18ο αιώνα, και να μιλάμε για *histoire naturelle*. Δηλαδή μια ιστορία χωρίς τον άνθρωπο πλέον. Αλλά επειδή νομίζω ότι η ιστορία είναι αποκλειστικά η ιστορία του ανθρώπου, και η ιστορία του ανθρώπου από την στιγμή που έχει συνείδηση ότι μεταβιβάζει κάτι από την μνήμη του στις επόμενες γενεές, είναι κατ' εξοχήν σύνθετη επιστήμη και νομίζω ότι έτσι την είδαν οι μεγάλοι διδάσκαλοι της ιστορίας. Μια γνώση –ας μην την λέμε Επιστήμη με κεφαλαίο–, μια γνώση η οποία χρησιμοποιεί, εκμεταλλεύεται τα πορίσματα πολλών άλλων επιστημών. Δηλαδή, θα πάμε και παραπέρα και θα πούμε ωμά, στα ελληνικά, φυσική ιστορία, *histoire naturelle*, έχουμε καλό όρο· όλων των άλλων, όχι: «ανθρωπιστικές επιστήμες», «ανθρώπινες επιστήμες», «επιστήμες του ανθρώπου», είναι αυτό το σπάσιμο της γενικής, και όσα άλλα, αυτοί οι δίσημοι, πολύσημοι, όροι, ανθρωπιστικός, ανθρώπινος που τα χαλούν.

Κοινωνικές επιστήμες συμφωνείτε;

Δεν με βολεύει. Κοινωνικές επιστήμες, εκεί μέσα έχει πάρα πολύ κοινωνιολογία. Θα χρειασθούμε νεολογισμό.

Γ.Δ.: Άρα, αφού λέτε οι μεγάλοι διδάσκαλοι, φαίνεται σαν να αντιλαμβάνεστε τη διεπιστημονικότητα ως ένα φαινόμενο όχι τον παρόντος και της μόδας, αλλά και του παρελθόντος.



Όχι βέβαια. Η μόδα από την φύση της είναι κάτι το παροδικό. Η ιστορία είναι κάτι παραδομένο και όταν λέω οι μεγάλοι διδάσκαλοι, φυσικά ξεκινάω από τον 18ο αιώνα. Τόσο αργά. Όταν με ρωτάνε κοίτα πριν, κάποτε αποτολμώ γελώντας να λέω: c'est de la préhistoire, πίσω από τον 18ο αιώνα. Και σκέπτομαι ιδίως από τον Voltaire και πέρα, αυτήν την μεγάλη σειρά των μεγάλων ιστοριογράφων, που είχαν και συνείδηση των υποχρεώσεών τους και γνώση της ικανότητας με την οποία θα μπορούσαν να ικανοποιήσουν τις υποχρεώσεις αυτές, και που ξεκινάει από τον Voltaire. Για μένα οι μεγάλοι σταθμοί είναι ο Voltaire, ο Michelet (όσο και αν υπάρχουν αντιθέσεις μεταξύ τους, αλλά ακριβώς τα σημεία των επικαλύψεων είναι που μας ενδιαφέρουν) και θα πηδούσα μερικούς για να φθάσω στον Lucien Febvre. Τρεις μεγάλοι ιστορικοί που έδωσε η Γαλλία στην εποχή μας: Voltaire, Michelet, Lucien Febvre. Και οι τρεις έχουν αυτή τη συνείδηση της συνθετότητας της ιστορίας. Τον Voltaire τον αποφεύγουν, ίσως για να έχουν το δικαίωμα να λένε άλλα πράγματα, γιατί δύο παραθέματα του Voltaire θα τους εστερούσαν την λαλιά: τα είπε όλα. Εσημείωσα εδώ, για την συνάντησή μας, από το αριστούργημά του, το πιο χαρακτηριστικό έργο του, *Essais sur les moeurs*, μια δυο φράσεις· δείχνουν ότι έκτοτε δεν εμάθαμε τίποτε άλλο και τώρα τελευταία προσπαθήσαμε να το ξεμάθουμε: «C'est au genre humain qu'il eut fallu faire attention dans l'histoire». Αυτό στο οποίο καταλήξαμε, ύστερα από πάρα πολλούς δισταγμούς, να πούμε ότι είναι η επιστήμη των καθέκαστα ανθρώπων, αλλά δοσμένη στο σύνολό της. Εντελώς ανάλογα θα ήταν αυτά που διδάσκει ο Michelet. Και, της εποχής μας άνθρωπος πια, ο Lucien Febvre αυτό έκανε. Όλη η διδασκαλία των *Annales*, που την πιπιλάνε τώρα για να βγάλουν τα πιο περίεργα πράγματα από μέσα, είναι η ένωση όλων των ανθρωπιστικών, όπως τις λέμε, επιστημών σε μία, η συνεργασία μεταξύ τους και συγκεκριμένα στο θέμα της ψυχολογίας. Το άκρως σημαντικό θέμα της ψυχολογίας, που πρέπει να είναι η βάση μας στην μελέτη των φαινομένων αυτών, είναι ομολογημένη απ' τον Lucien Febvre κατηγορηματικά.

Αλλά πριν πάμε στις κοινωνικές επιστήμες, μήπως πρέπει να ρωτήσουμε πρώτα ποια μεθοδολογικά και ερμηνευτικά εργαλεία βλέπετε εσείς να προσφέρουν οι φυσικές επιστήμες στην ιστοριογραφία;

Οι φυσικές επιστήμες, για τις οποίες κανχιέμαι τόσο πολύ, θα έλεγα ότι, πρώτον, είναι ένα θέμα αγωγής του μυαλού· ιδίως για έναν τόπο όπως η Ελλάδα, που αγάπησε αποκλειστικά την ρητορική ιστορία, την ιστορία



των εθνικών επετείων, ας πούμε. Ουσιαστικά αυτήν την ιστορία έκαναν ως σήμερα. Εκεί, κομμάτι σε φρενάρει η συνήθεια της δουλειάς στο εργαστήρι κ.λπ., της επαφής με κάποιες απολύτως ωμές πραγματικότητες, τις οποίες ξεχνάνε συστηματικά οι ιστοριογράφοι μας. Αυτό θα ήταν για μένα το κύριο. Και ύστερα η αντίληψη ότι έχεις να κάνεις με κάτι εντελώς θετικό. Ο όρος παρμένος από την διάκριση των επιστημών σε θετικές επιστήμες και μη θετικές, τις δικές μας. Λοιπόν, πάμε στις θετικές.



Γι' αυτό ίσως ο όρος θα ήταν καλύτερα στα ελληνικά φυσικές επιστήμες.

Ναι, βέβαια, και για έναν άλλο λόγο, για να μη συγχέουν την φυσική με την ιστορία.

Σ.Π.: Ποιες μεθόδους και εργαλεία προσφέρουν στην ιστοριογραφία οι άλλες κοινωνικές επιστήμες; Θέλετε να αρχίσουμε από τη φιλολογία και αμέσως μετά να συνεχίσουμε με τη σημασιολογία;

Η ερώτησή σας, λοιπόν, είναι πρώτα σχετική με την φιλολογία. Για μένα η ιστορία αρχίζει από την στιγμή όπου υπάρχει μαρτυρία του ανθρώπου συνειδητή, η οποία γίνεται για να μεταβιβάσει κάτι κάποιος στους ανθρώπους που έρχονται ύστερα. Φαντάζομαι ότι ένα αρχικό στοιχείο της ιστορίας είναι αυτοί οι πίνακες των αποθηκών των υλικών μέσων της ζωής, οι οποίοι αναγράφονται σε πινακίδια ακόμη προγραφικά, αλλά που αρχίζουν και κάνουν σχέδια για να οδηγήσουν τον διάδοχό τους να ξέρει τι βρήκε στις αποθήκες κ.λπ., και από εκεί και πέρα να συνεχισθεί. Αυτά είναι τα πρώτα. Συνεπώς, όπου δεν υπάρχει γραφή, δεν υπάρχει ιστορία. Αλλά όπου υπάρχει γραφή, για να παραδοθεί στην ιστορία, πρέπει να περάσει από τα χέρια του φιλόλογου. Γι' αυτό επιμένω πάντοτε να γράφω ιστορική και φιλολογική

κί μελέτη στις εργασίες μου. Θεωρώ ότι πρέπει να έχει προηγηθεί μια φιλολογική μελέτη, η οποία να αποκαθάρει ένα κείμενο που θα το πάρουμε ως ιστοριογράφοι και θα το εκμεταλλευτούμε ύστερα. Και αυτό το κείμενο πρέπει να μας δώσει μια, πρώτον, σαφή μαρτυρία και, δεύτερον, να προκαλέσει μια προσωπική μας κρίση για την αξία της μαρτυρίας αυτής. Με τέτοιο τρόπο μπαίνει πλέον ο άνθρωπος ατομικά μέσα στην ιστορία: ένας συγκεκριμένος άνθρωπος μας φέρνει μια συγκεκριμένη μαρτυρία. Και πρέπει, προτού την δεχθούμε, να αρχίσουμε να τον εξετάζουμε: να βλέπουμε τι αξίζει αυτός ο άνθρωπος. Μπορεί να μας φέρνει μια έντιμη μαρτυρία; Μπορεί να απαλλαχθεί απ' αυτά που είπαμε, τα ιδεολογικά του ή από άλλες προκαταλήψεις; Είναι επιρρεπής στην κολακεία; Είναι επιρρεπής στον χρηματισμό, είναι επιρρεπής σε άλλα πάθη ανθρώπινα; Όλα αυτά θα τα λογαριάσουμε, θα κοιτάξουμε να δούμε σε τι ποσοστό υπάρχουν στην ψυχή του, πόσο μπορούμε να εμπιστευτούμε μια μαρτυρία δική του και, στο τέλος, αυτό που θα μας μείνει από την μαρτυρία του είναι αυτό που θα χρησιμοποιήσουμε.

Αυτό που λέτε πώς συνδέεται με αυτό που είπατε προηγουμένως, ότι δηλαδή αρχίζει η ιστορία από τότε που υπάρχει συνειδητή μαρτυρία; Με άλλα λόγια, μήπως η ασύνειδη μαρτυρία, εκείνη μέσω της οποίας δεν περνάει ούτε την ιδεολογία ούτε τα πάθη του, είναι καλύτερο, τελικά, ιστορικό τεκμήριο;

Όχι, δεν νομίζω ότι είναι αντιφατικά τα δύο. Και στις δύο περιπτώσεις θα μπορούσαμε να έχουμε πάθη, δηλαδή άδηλα. Αλλά αυτό που μας ενδιαφέρει είναι ότι μια μαρτυρία δεν υπάρχει πριν από την στιγμή όπου συνειδητά ο άνθρωπος φέρνει κατιτί από τα περασμένα προς τα μελλούμενα. Είπαμε για τον άμεσο διάδοχό του στην αποθήκη. Είναι η πράξη αυτή μια εγγραφή, η οποία πρέπει να ερμηνευθεί από κάποιον διάδοχό του.

Ν.Α.: Μένοντας στο ίδιο ερώτημα, μήπως θα μπορούσαμε να προχωρήσουμε τώρα στην κοινωνιολογία και την πολιτική οικονομία; Και τις επιδράσεις τους στην ιστορία;

Εκεί η απάντησή μου δεν μπορεί παρά να είναι αδέξια. Γιατί πρόκειται για θέματα τα οποία δεν γνωρίζω. Τα έχω πολύ λίγο χειρισθεί, μου εχρειάστηκαν πολύ λίγο, και, κατ' ανάγκην, είμαι ανεπαρκής εκεί συνειδητά ανεπαρκής, ενώ στα άλλα είμαι ασύνειδα ανεπαρκής.

Επιστρέφοντας και πλησιάζοντας πάλι την ιστοριογραφία και μάλιστα το βιογραφικό είδος, θα θέλατε να μας μιλήσετε και για την ενδεχόμενη συνεισφορά της ψυχολογίας;

Θαρρώ πως πρόλαβα και τα είπα πριν. Αλλά η ψυχολογία είναι απολύτως βασική στην αφετηρία της μελέτης μας. Είπαμε την ψυχολογία του μάρτυρα κ.λπ. και από εκεί δεν έχουμε παρά να επεκτείνουμε την σκέψη μας στην σημασία της ψυχολογίας στις αποφάσεις τις οποίες λαμβάνουμε. Ένα ελάχιστο ποσοστό των αποφάσεών μας λαμβάνεται με το μυαλό. Το ισχυρότερο στοιχείο μέσα στη ζωή μας είναι το ψυχολογικό, τα πάθη μας, τα αισθήματά μας, αυτά μας κάνουν και λειτουργούμε. Είναι εντελώς εξαιρετικό να αγθούμε σε μια ενέργεια από

μόνο την ψυχρή λογική. Δηλαδή, αν δεν ίσχυε αυτό, θα έπρεπε οι ενέργειες να είναι όμοιες. Γιατί ο λόγος είναι ένας, ενώ οι διαφορές μας είναι οι διαφορές του ψυχισμού του καθενός μας. Λοιπόν, ξέρουμε πολύ καλά ότι μπροστά στο ίδιο φαινόμενο τρεις-πέντε άνθρωποι λαβαίνουν τρεις-πέντε αποφάσεις. Και πολλές φορές και ο ίδιος άνθρωπος λαβαίνει πολλές αποφάσεις διαφορετικές, σύμφωνα με την διάθεση στην οποία βρίσκεται. Όλα αυτά είναι απολύτως βασικά για την ιστοριογραφία, ώστε μια μελέτη των παθών, δηλαδή της ψυχολογίας, είναι εντελώς απαραίτητη στην βάση, στην αφετηρία της έρευνάς μας.

Σ.Π.: *Εν μέρει διευκρινιστικά: Κατά πόσον το καθοριστικό στοιχείο, το ψυχολογικό, των παθών, το εντοπίζετε στα πλαίσια ενός φάσματος πεπερασμένων επιλογών που προσδιορίζονται με βάση τις οικονομικές και κοινωνικές, ας πούμε, συνθήκες;* Φοβούμαι ότι, κατά κανόνα, αποφασίζει πρώτα ο άνθρωπος και ύστερα βρίσκει τα λογικά επιχειρήματα, με τα οποία θα θελήσει να επιβάλει τις απόψεις του. Αλλά πρώτα υπάρχει κάτι καθαρά ψυχολογικό. Μια αντίδραση ενός οργανισμού σε κάτι εντελώς ξένο, προς ό,τι είναι το διαλεκτικό στοιχείο. Προηγείται η ψυχολογία.

Γ.Δ.: *Με την αφορμή της εκλογίκευσης και σε σχέση με αυτά που ελέγχθησαν προηγουμένως, δηλαδή ως προς το εάν η μαρτυρία πρέπει ή δεν πρέπει να επιλέγεται από τον ιστορικό, ανάλογα με το αν είναι απροκατάληπτη ή όχι, σκεπτόμουν ότι τελικά η απροκατάληπτη μαρτυρία πολλές φορές μας παραπλανά και ότι μας παραπέμπει σ' έναν κόσμο χωρίς πάθη που είναι ανύπαρκτος, ενώ εμείς θέλουμε να έχουμε τα πάθη, ακριβώς για να βλέπουμε πώς ενήργησε στην πραγματικότητα τελικά ο άνθρωπος. Αλλά τελικά μήπως θέλουμε και τις δύο μορφές μαρτυρίας, και τις προκατειλημμένες και τις απροκατάληπτες;*

Φυσικά, αλλά για έναν χειρισμό εντελώς διαφορετικό. Είναι απαραίτητο να ξέρουμε αν η μαρτυρία είναι προκατειλημμένη ή απροκατάληπτη και ανάλογα να ενεργήσουμε την αποδοχή. Αλλά από τα στοιχεία τα οποία ακριβώς ζητήσαμε είναι να ξέρουμε το ποσοστό της προκατάληψης που υπάρχει σε κάθε απόφαση και, βεβαίως, σε κάθε μαρτυρία. Και, προσθέτω (νομίζω ότι δεν θα βγούμε από την σειρά μας), και χαρακτηριστικά βέβαια: άλλωστε εκεί δεν έχουμε παρά να ενώσουμε τα ψυχολογικά και τα χαρακτηριστικά σε μία ενότητα.

Σ.Π.: *Υπάρχει κατά εποχές η τάση να υποβαθμίζονται, ή και να διαγράφονται, ορισμένες μορφές ιστοριογραφίας ως υποδεέστερες και να αναδεικνύονται άλλες. Αυτό θεωρείτε ότι συνεχίζει να ισχύει και σήμερα;*

Ναι, ίσχυε εκθές. Η βιογραφία πέρασε μια πολύ μεγάλη κρίση οφειλόμενη στο ότι είχε πέσει σε χέρια ανθρώπων χωρίς ανάλογη βαρύτητα, και οφειλόμενη επίσης σε γενικούς λόγους, οι οποίοι μας έκαναν να πλησιάσουμε προς τα συλλογικά σώματα. Σήμερα, η βιογραφία ξαναήρθε. Είναι αυτή η κίνηση του εκκρεμούς. Δεν μπορείς να πας παραπέρα: όταν φθάσει στην άκρη το μετρονόμιο, ξαναπηγαίνει προς τα πίσω. Και η βιογραφία ξανα-

ναμπήκε στην πνευματική ζωή, αλλά μια διαφορετική βιογραφία από ό,τι ήταν άλλοτε. Πάντως η βιογραφία είναι από τα χαρακτηριστικά φαινόμενα των περιπετειών ενός είδους σε μια εποχή: αποδοκιμάστηκε πριν από 20 χρόνια· στα χρόνια '50-'60. Πριν, παρουσιάζεται ένα πρώτο κύμα βιογραφικό πολύ έντονο, γύρω στα '20 με '30. Είναι αυτές όλες οι συλλογές που έβγαιναν τότε, οι βιογραφικές. Κάτι ανάμεσα στο μυθιστόρημα και την εκζήτηση. Πέρασε μια περίοδο αφάνειας, όπου έβγαζαν



μόνο μερικοί άνθρωποι βιογραφίες προσώπων που τους ενδιέφεραν, και σήμερα είναι πάλι σε μεγάλο άνθισμα υπό πολύ καλύτερους όρους και με ολότελα αλλαγμένη νοοτροπία. Δεν ξέρω αν edιάβασα, αν έγραψα ή αν είπα, ότι στο θέμα τούτο έχουμε μεταβολή, στην γυμναστική σημασία του όρου. Δεν είναι πια τόσο η έκθεση του τρόπου με τον οποίο ο ένας, ο βιογραφούμενος, διέπλεσε το συλλογικό σώμα όπου έζησε, αλλά περισσότερο η έκθεση του τρόπου με τον οποίο το συλλογικό σώμα διεμόρφωσε την προσωπικότητα που του ήταν απαραίτητη.

Σ.Π.: *Επί μία ολόκληρη περίοδο είχαμε πολιτική ιστορία, διπλωματική ιστορία, και τώρα αυτό που βλέπουμε, στα ελληνικά πλαίσια, είναι, κατά κύριο λόγο, μια έμφαση στην οικονομική ιστορία και έναν σαφή παραμερισμό της πολιτικής ιστορίας· μερικές φορές δημιουργείται η αίσθηση ότι για μερικούς αν η ιστορία δεν είναι οικονομική, τουλάχιστον σε κάποιο βαθμό, δεν μπορεί να είναι ιστορία. Πώς το σχολιάζετε;*

Έχουμε μια τάση να ξεχωρίζουμε τον λόγο από τους άλλους ανθρώπους. Δηλαδή η ιδέα ότι υπάρχει δεκανέας ή λοχίας λόγιος δεν περνάει από το νου μας. Θεωρούμε ότι η λογισύνη είναι από ένα επίπεδο και επάνω. Κα-

κώς. Υπάρχουν λόγοι που είναι εντελώς στον πάτο. Και αυτοί είναι κατ' αριθμόν άξιοι λόγου. Αυτός όλος ο κόσμος, όπως επηρεάζονται οι άλλοι από τις μόδες (τα φουστάνια ή δεν ξέρω τι), επηρεάζονται από τις μόδες που έρχονται απ' έξω, στην ιστορία, στα γράμματα κ.λπ. Το ίδιο γίνεται και εδώ. Σήμερα αυτό επιδίδασαν έξω και αυτό ομολογούν εδώ. Δεν νομίζω ότι υπάρχει άλλη εξήγηση. Άλλωστε αυτούς τους καιρούς υποφέρει και η Γαλλία πολύ από τέτοιες ροπές: άρχισε να ανανήφει. Αλλά οπωσδήποτε υποφέρει. Εμείς εδώ, με τις ελαττωμένες μας αντιστάσεις, παίρνουμε όπως επήραμε τον συμβολισμό άλλοτε ή δεν ξέρω τι: επήραν σήμερα την οικονομική ιστορία. Αν, αντί να φέρεις σαν πανάκεια ένα καινούριο στοιχείο, παρατηρήσεις ότι η ιστοριογραφία υστερεί κατά το ότι δεν λογαριάζει αρκετά τον οικονομικό συντελεστή, τότε κάνεις κάτι απαραίτητο. Αν βάλεις παρωπίδες και δεις μόνον ένα φαινόμενο μέσα στην όλη προσωπικότητα του ανθρώπου, αδικείς το επάγγελμά σου. Και πραγματικά σ' εμάς διαρκώς έρχεται κατιτί που καλύπτει όλα τα άλλα. Όμως, δεν μπορεί να καλύψει: συμπληρώνει. Τελευταία, έκλεινα μια μελέτη μου ιστοριογραφική, εκφράζοντας ακριβώς αυτό: ότι το ερμάρι της ιστορίας ποτέ δεν άνοιξε με την χρήση ενός και μόνο κλειδιού.

Χαρακτηρολογία

Σ.Π.: Αναφέρεστε συχνά «στην ελληνική εθνική συνείδηση», σε «οργανικά χαρακτηριστικά», στην «ιδιοσυστασία της φυλής», στην «πορεία της ελληνικής ψυχής». Μπορεί να υπάρξει λοιπόν μια ελληνική χαρακτηρολογική ταυτότητα;

Ναι. Νομίζω ότι υπάρχει και ότι ακόμη δεν έχουμε φθάσει να μπορούμε να τις συλλάβουμε αυτές τις ταυτότητες, γιατί επεσήγησε επάνω στις σχετικές κρίσεις, ειδικά, πάρα πολύ η ιδεολογία, η πολιτική ας πούμε, ο ιδανισμός και η ιδεολογία. Κάθε φορά που θέλουν να μας πουν κατιτί που δεν παρουσιάζει την δέουσα ακρίβεια για να το χρησιμοποιήσουμε, μας λένε ότι ο εθνικός χαρακτήρας κ.λπ. Όχι, ο εθνικός χαρακτήρας δεν είναι αυτό που μας λέτε, είναι αυτό που θα μπορέσει να βρει η χαρακτηρολογία ύστερα από ζητήσεις. Οι ζητήσεις αυτές δεν έγιναν, και δεν έγιναν γιατί έγιναν μόνο παραπλανητικά από την πολιτική, για να επηρεάζει τις κρίσεις και τις αποφάσεις των ανθρώπων. Υπάρχει χαρακτηρολογία. Υπάρχει ατομική χαρακτηρολογία, υπάρχει εθνική χαρακτηρολογία, συλλογική, ας την πούμε, χαρακτηρολογία, σε κάθε βαθμίδα και στα εθνικά σύνολα. Αλλά δεν πήγαμε προς αυτήν την κατεύθυνση καθόλου, και είναι πάρα πολύ δύσκολη η μέτρηση και η πρόβλεψη, δηλαδή τα δύο στοιχεία τα οποία θα δώσουν στην χαρακτηρολογία τα καιρία συστατικά της επιστήμης. Δεν ξέρω αν έχετε ασχοληθεί με αυτά τα θέματα ή πόσο σας επηρέασαν. Έχουν γίνει άξιες λόγου προσπάθειες χαρακτηρολογικές και αυτή η διάκριση σε κατηγορίες ανθρώπινες κ.λπ., αλλά νομίζω ότι είναι όλα αυτά σε ένα προεπισημασμένο στάδιο εντελώς, καμωμένα ή για πρακτικούς σκοπούς, δηλαδή τα τεστ τα διάφορα με τα οποία γίνονται οι διακρίσεις σε σχολεία ή σε οργανισμούς όπως ο στρατός και τέτοια, ή καθαρά για σκοπούς πολιτικούς, για πολιτική εκμετάλλευση. Αλλά πέρα απ'

αυτό δεν επροχώρησε. Δηλαδή καταλήγουν σε κάτι εμπειρικό, που μπορεί να είναι χρήσιμο σε ανεκτά ποσοστά, δηλαδή στο στρατό μπορείς να διακρίνεις, σε ποσοστά μόνο, κατά πόσο ομάδες ανθρώπων σε άνισες πιθανότητες είναι καλύτερο να διοχετευθούν προς το πεζικό ή προς το πυροβολικό. Αλλά η συγκεκριμένη περίπτωση δεν λύνεται. Έχεις σύνολα μόνο. Ενώ όταν θέλεις να φθάσεις στο άτομο χαρακτηρολογικά, εκεί δεν έχεις τίποτα. Το ίδιο είναι και με επαγγέλματα διάφορα ή με την σχολική αγωγή. Οι χαρακτηρολογικές έρευνες γίνονται σε μια ηλικία που δεν έχει διαμορφωθεί η προσωπικότητα, και η πρόβλεψη έχει μόνο ποσοστιαία επιτυχία. Ανάμεσα σε δύο πιθανότητες χωρούν επικαλύψεις που ενίοτε είναι πολύ μεγάλες. Αλλά υπάρχει χαρακτηρολογία.

Ν.Α.: Γιατί –εντελώς εμβόλιμα– κ. Δημαρά, χρησιμοποιήσατε τον όρο «ζητήσεις» και όχι «αναζητήσεις»;

Νομίζω ότι με αναγκάζετε να αυτοσχεδιάσω, αλλά αυτοσχεδιάζω πρόθυμα. Η ζήτηση είναι κάτι συγκεκριμένο, δηλαδή πλησιάζει προς την έννοια της έρευνας, ζήτηση επί συγκεκριμένου φαινομένου. Ενώ η αναζήτηση είναι εντελώς ανοιχτά το πασπάτεμα για να βρούμε κατιτί: νομίζω ότι μάλλον έτσι (τα ποσοστά, πάντοτε) το χρησιμοποιούμε.

Σ.Π.: Χρησιμοποιείτε ενίοτε φράσεις όπως «λογιοσύνη από την γέννα του» ή «σκέψη από τα βρεφικά χρόνια» και γράφετε, για τον Παπαρηγόπουλο συγκεκριμένα, πως είναι γεννημένος ιστοριογράφος. Σε συνάρτηση με την προηγούμενη συζήτηση, πιστεύετε, αν καταλάβαμε καλά, και σε μια χαρακτηρολογική τυπολογία των ανθρώπων εκ γενετής, κατά κάποιο τρόπο;

Ναι, εδώ μπαίνουμε σ' αυτά τα σατανικά, τα πολλαπλά αίτια, βέβαια, μέσα. Αλλά θα μπορούμε θαρρετά και εκεί. Πάντως, πρώτον, η πεποίθησή μου είναι ότι ο άνθρωπος, δεν τολμώ να πω βέβαια πριν γεννηθεί, γιατί δεν ξέρουμε εκεί τι γίνεται, αλλά από την ημέρα που εγεννήθηκε αρχίζει και μορφώνει μια ιδέα του κόσμου ο οποίος τον περιβάλλει. Από την ημέρα που γεννήθηκε. Με βρέφη που είχα επαφή κατάλαβα ότι έβλεπαν έναν κόσμο γύρω τους και κατέληξα στην πεποίθηση ότι αυτός είναι ο κόσμος μας, και ότι όλη μας τη ζωή ύστερα δεν κάνουμε τίποτε άλλο παρά με διαδοχικές προσεγγίσεις να καθορίζουμε αυτόν τον πυρήνα της αρχικής μας εμπειρίας, σύμφωνα με τα δεδομένα μιας πραγματικότητας η οποία συνεχώς μας προσφέρει καινούρια στοιχεία. Αλλά ξεκινάμε από το ότι υπάρχει ένας στοχασμός υποτυπώδης από την πρώτη στιγμή που το παιδί ανοίγει τα μάτια του.

Τώρα, «χαρακτηρολογία». Βέβαια υπάρχουν χαρακτηριστικά, όπως υπάρχει και η κληρονομικότητα. Αμφισβητήθηκαν αυτά από doctrinaires, ποτέ δεν αμφισβητήθηκαν από την απλή ανθρώπινη πείρα. Υπάρχει κληρονομικότητα. Υπάρχουν συνεπώς στοιχεία, τα οποία έλαβε ο άνθρωπος την ώρα που γεννιέται. Από εκεί και πέρα υπάρχουν τα πολλαπλά αίτια. Οι χαρακτηρολόγοι, οι αρχαίοι χαρακτηρολόγοι, τέσσερις κατηγορίες ξεχώριζαν: μελαγχολικός κ.λπ., και περισσότερες, με διακρί-

σεις ή με επικαλύψεις, οι σύγχρονοι χαρακτηρολόγοι. Πάντως είναι πολύ λιγότερα τα χαρακτηριστικά από τα επαγγέλματα. Δηλαδή έχει χαρακτηρολογικά στοιχεία αυτός που γεννήθηκε, τα οποία είναι κατάλληλα για περισσότερα από ένα επαγγέλματα· ας πούμε ότι αυτός που τον ταιριάζει να γίνει αρχιτέκτονας έχει επίσης πιθανότητες για να επιτύχει στην συγγραφή, στην διοίκηση κ.λπ. Ο ίδιος άνθρωπος, χαρακτηρολογικά, έχει ιδιότητες που τον φέρνουν να τραπεί προς ένα από αυτά. Τι θα γίνει, θα γίνει λόγιος, θα γίνει αρχιτέκτονας, θα γίνει διοικητικός, δεν το ξέρουμε. Αρκεί να λειτουργήσουν άλλοι νόμοι, τα πολλαπλά αίτια. Δηλαδή, οι γονείς, το άμεσο περιβάλλον, αυτό το πολύ σημαντικό πράγμα που δεν βλέπουμε πόσο βασικό είναι για την διαμόρφωση της προσωπικότητας, κατόπιν το σχολείο, η εποχή, το συλλογικό σώμα, η κοινωνία που επηρεάζει την προσωπικότητα κ.λπ. Και από αυτά τα τέσσερα-πέντε ή και πολύ περισσότερα, αφού μιλάμε για αριθμό επαγγελμάτων, για τις τέσσερις πέντε ή τις δέκα, δεκαπέντε δυνατότητες, τις οποίες είχε την ώρα που εγεννιόταν, στο τέλος ξεκαθαρίζουν δυο τρεις ως την στιγμή που ξεκαθαρίζει μία. Η ζωή του νέου είναι καμωμένη από συνεχείς παραιτήσεις. Δηλαδή, πάλι θα πούμε διαδοχικές προσεγγίσεις. Όταν ήσουν 10, 12, 15 χρονών, ίσως δεν ήξερες αν θα γίνεις αξιωματικός ή αν θα γίνεις φιλόλογος. Σιγά σιγά ξεκαθαρίζουν τα πράγματα και λιγοστεύουν οι δυνατότητες, ώσπου καταλήγουν σε μια αιχμή που εκφράζει την προσωπικότητά μας μέσα στο έργο μας.

Σ.Π.: *Αν καταλάβαμε καλά, αναφέρεστε κατά κύριο λόγο στα στοιχεία εκείνα του χαρακτήρα που άπτονται της επαγγελματικής, ας πούμε, και κοινωνικής προσαρμογής. Με την έμφαση που δίνετε –και σήμερα αλλά και στα γραπτά σας, κατά κύριο λόγο– στα ζητήματα αυτά, οδηγηθήκατε σε κάποια φάση στη μελέτη της γενετικής ψυχολογίας, Piaget κ.ά.;*

Ναι, οδηγήθηκα. Είναι πάντοτε το ίδιο ερώτημα: «Οι επιδράσεις που δεχόμαστε αποτελούν παθητική ενέργεια»; Ολοένα και περισσότερο, έχω επιχειρήματα, βρίσκω επιχειρήματα, φέρνω επιχειρήματα, που πείθουν, τουλάχιστον εμένα, ότι είναι ενεργητική στάση. Δηλαδή στα 15 σου χρόνια έχεις μπροστά σου 15 πιθανότητες διαφορετικές. Ποια από όλες θα υπερισχύσει; Δεν είναι η πιο δυνατή, είναι αυτή προς την οποία αισθάνεσαι πλησιέστερος. Η διψώσα έλαφος, στην οποία επανέρχομαι κάθε τόσο, αυτό είναι η επίδραση. Δεν είναι η επίδραση που δεχόμαστε: είναι η επίδραση που διαλέγουμε· ώστε και εκεί έχουμε πάλι το χαρακτηρολογικό στοιχείο να είναι το επικρατέστερο.

Σ.Π.: *Μπορεί να μιλά κανείς για «τις συνειδήσεις» και για «την ανθρώπινη ψυχή» γενικά; Και τότε ο ιστοριογράφος δεν οδηγείται στην ανίχνευση του υποσυνειδήτου; Κατά πόσον αυτή η διαδικασία θα μπορούσε να οδηγήσει σε κάποιο αδιέξοδο, είτε από την πλευρά των πηγών είτε από την πλευρά της ερμηνείας;*

Νομίζω ότι υπάρχει ένα ποσοστό ενεργειών μας που καθοδηγείται, που ρυθμίζεται, από μη συνειδησιακές καταστάσεις. Ο ιστοριογράφος θα το λάβει και αυτό υπό-

ψη του και προκειμένου να σταθμίσει την κρίση, την μαρτυρία, γιατί αυτό είναι ουσιαστικά η δουλειά του: να διαλέξει ανάμεσα σε τρεις μαρτυρίες αυτήν που προσεγγίζει περισσότερο προς κάποια πραγματικότητα, έχοντας υπόψη του και το ασύνειδο στοιχείο: όχι μόνο τα συνειδητά αλλά και τα ασύνειδα, όσα είπαμε για τον χαρακτήρα του κ.λπ. Δεν θα αποκλείσουμε ό,τι λέγατε πριν, δεν θα αποκλείσουμε ούτε τον απατεώνα, αλλά θα τον ακούσουμε γνωρίζοντας ότι είναι απατεώνας. Αυτό είναι όλο. Όπως δεν θα αποκλείσουμε και τον φανατισμένο άνθρωπο, αλλά γνωρίζοντας ότι είναι φανατισμένος κ.λπ.

Φυσικά, είναι επίπονη η διαδικασία για να καταλήξουμε ως προς στο εάν είναι απατεώνας μέσα από τα γραπτά του.

Ναι, ιδίως μέσα από τα γραπτά του. Μα γίνεται αυτό. Μαρτυρίες ψεύτικες, ας πούμε, συνεχώς βλέπουμε. Απάτη είναι και το να θελήσεις να προσεταιρισθείς επιχειρήματα που δεν ανταποκρίνονται προς τα γεγονότα. Όλα αυτά είναι μέσα. Η δουλειά του ιστοριογράφου είναι δουλειά που αποβλέπει βασικά (αφού λέμε ότι είναι του ανθρώπου ιστοριογράφος) να εξακριβώνει την ποιότητα της μαρτυρίας· από εκεί και πέρα δεν έχει να κάνει τίποτε άλλο.

Και οι σιωπές των προσώπων και του υλικού, και οι αποσιωπήσεις; Ποια είναι για τον ιστοριογράφο η ευρετική τους αξία;

Είναι μεγάλη και πολύ επικίνδυνη, όπως είναι οι ακραίες θέσεις. Η σιωπή δεν είναι πάντοτε μαρτυρία. Και αυτό το ξέρουμε: πάλι όταν μελετάς τέτοια θέματα, ανατρέχεις στους κανόνες της φιλολογίας. Η σιωπή δεν αποτελεί τεκμήριο απόλυτο. Γιατί μπορεί να προέρχεται από αποσιώπηση, όπως μπορεί να προέρχεται και από άγνοια. Συνεπώς είναι ένα βασικό φαινόμενο, που πρέπει πάρα πολύ να το προσέχουμε, γιατί υπάρχουν μαρτυρίες που εχάθηκαν. Δεν είναι ούτε αποσιώπηση ούτε άγνοια, είναι απλώς ότι εχάθηκαν εκ των υστέρων.

Γ.Δ.: *Ίσως να υπάρχει η αντιστοιχία με την παύση στη μουσική· η παύση στη μουσική είναι ηθελημένη.*

Πηγές και μαρτυρίες

Σ.Π.: *Αφού μιλήσαμε για τις αποσιωπήσεις, υπάρχει πρόβλημα αξιοπιστίας για ορισμένα βασικά τεκμήρια της ιστοριογραφίας, όπως η επιστολή, το ημερολόγιο, τα απομνημονεύματα, η αρθρογραφία. Πώς το αντιμετωπίζει ο ιστοριογράφος;*

Με φρόνηση: «ἄπερ ὁ φρόνιμος ἄν κελεύσειεν», που λέει ο Αριστοτέλης· αλλά βεβαίως υπάρχει. Πάλι είναι θέματα ποσοστών, και, εκεί μέσα πλέον, να προχωρήσεις σε αναλύσεις, οι οποίες να σου επιτρέψουν κάποιες αιχμές ασφαλέστερες.

Θα μιλήσω για τον εαυτό μου τώρα, δεν πειράζει, δεν κάνουμε τίποτε άλλο άλλωστε. Ο δάσκαλός μου ο πρώτος, του οποίου την επίδραση αν την έχω βγάλει από πάνω μου ολόκληρη 100% είναι πολύ αμφίβολο, ήταν ο Αποστολάκης, που γεμάτος από τον γερμανικό ιδανισμό, με έπεισε ότι την αλήθεια θα την βρω στην τέχνη. Πολύ ωμά τα διατυπώνω, αλλά αυτό είναι η ουσία. Εξεκίνησα

στην ζωή μου, την πνευματική ζωή, αναζητώντας την αλήθεια, γεννημένος ιστοριογράφος, όπως είπαμε, αλλά αναζητώντας την μέσα από το μεγάλο ψέμα που είναι η τέχνη· και μου εχρειάστηκε σειρά από πλύσεις, την μία μετά την άλλη, για να απαλλαγώ από την μαρτυρία της τέχνης. Εκεί, βεβαίως, είναι το μέγιστο ποσοστό της επεξεργασίας. Η μαρτυρία δηλαδή είναι τόσο επεξεργασμένη που τελικά δεν της μένει τίποτε· δεν είναι μαρτυρία. Κάποιος κριτικός έχει κάνει μια ωραία μελέτη για τον

άνθρωποι, είναι όσες είναι και οι αποδέκτες, όχι αυτός που γράφει. Έχεις επιστολές ας πούμε του Κοραή, του Voltaire. Ο Κοραής έχει μια αλληλογραφία, η οποία, σε αναλογίες εντελώς άλλες, εκφράζει τον άνθρωπο απολύτως. Λοιπόν, έχεις έκτοτε γράμματα γραμμένα την ίδια ημέρα προς αποδέκτες διαφορετικούς, και είναι διαφορετικά: δεν είναι καν ο γράφων ο οποίος δίνει την μαρτυρία, αλλά έχεις την μαρτυρία πολλών ανθρώπων διαφορετικών. Αυτό πρέπει να το προσέξεις. Έχουμε, ευτυ-



Ο Κ. Θ. Δημαράς στο γραφείο του

Valéry, τις αναθεωρήσεις σε παλιότερα ποιήματά του, όπου η ρίμα, η μουσικότητα, ή δεν ξέρω ποια άλλα μυστήρια της τέχνης του, τον κάνουν να λέει ακριβώς το αντίθετο από αυτό που είχε πει αρχικά. Ακριβώς το αντίθετο. Λοιπόν, αν δεν είχες τα δύο και είχες μόνο το δεύτερο, θα είχες οδηγηθεί σε εντελώς σφαλερές αντιλήψεις για την πραγματική του έμπνευση. Λοιπόν, τέτοια πράγματα, όταν συναγάγεις πολλά, και τα δεις σε ενότητα ή χειρόγραφα που εξαναδουλεύθηκαν, καταλήγεις να λες ότι θα αφαιρέσεις από την χρησιμότητα ό,τι είναι τέχνη.

Και η «μεγάλη τέχνη»;

Ιδίως η μεγάλη. Όσο ανεβαίνεις, τόσο χειρότερα είναι τα πράγματα. Γιατί η επεξεργασία είναι μεγαλύτερη και φθάνεις πλέον σε ένα απόλυτο μηδέν ως μαρτυρία.

Και όχι στην τελειοποιημένη διατύπωση κάποιας αλήθειας;

Όχι. Την αλήθεια θα την βρεις εντελώς αλλού. Σε αυτά τα οποία αναφέρατε ως στοιχεία, τα οποία είναι αμεσότερα χρήσιμα ως μαρτυρία. Αλλά και εκεί μέσα έχουμε ένα ποσοστό αλλοίωσης της πραγματικότητας. Είναι πάντοτε αυτό το θέμα: πώς θα γίνει και τι αξίζει ο έλεγχος τον οποίο θα κάνει ο φιλόλογος-ιστοριογράφος. Οι επιστολές, τον καιρό που γράφανε γράμματα ακόμα οι

χώς μας βρέθηκαν, από ημερολόγια, μαρτυρημένες διορθώσεις. Η φύση του ημερολογίου, για να είναι χρήσιμη στον ιστοριογράφο, είναι φυσικά να παρουσιάζεται ατόφιο το ημερολόγιο. Όταν πεισθεί ότι υπάρχει επεξεργασία, έχει πλέον ένα άλλο εργαλείο στα χέρια του, να γνωρίσει το μάρτυρα μέσα από τις μεταβολές τις οποίες έκανε στο ημερολόγιό του. Είναι le premier jet, η πρώτη ορμή στο ημερολόγιο, και ύστερα οι βαθμιαίες επεξεργασίες του. Κάποτε είναι καμωμένες για λόγους τέχνης πάλι, να βελτιώσει το λόγο του, αλλά κάποτε είναι και μικροαλλοιώσεις που μπορεί στην πραγματικότητα να έγιναν απαρχής.

Ν.Α.: Είναι και μια δημιουργική έκφραση ανάγκης για αυτοσυγκέντρωση ίσως, ή για κατάταξη των σκέψεων.

Νομίζω ότι τα ημερολόγια που γνωρίζουμε έχουν στο βάθος τον άνθρωπο, τον αναγνώστη δηλαδή στοχεύουν.

Σε τελευταία ανάλυση, νομίζετε ότι όλα τα ημερολόγια...

Γιατί θα γράψει κάποιος, αν δεν είναι για να το δημοσιεύσει; Και τους βλέπεις και το ξαναδουλεύουν κιόλας.

Ν.Α.: Δεν έχετε γράψει σελίδες ημερολογίου ποτέ, κύριε Δημαρά, εσείς;

Όχι. Ημερολόγιο, σε πολύ νεανικά χρόνια, άρχισα μισό δυο φορές, αλλά κατέληξε πάρα πολύ γρήγορα σε σημειωματάριο συγγραφικό, καθαρά επαγγελματικό.

Σ.Π.: Τελικά, η αξιολόγηση του βαθμού σοφιστικότητας, το ζύγισμα των όποιων κειμένων από αυτά που είπατε και έχετε γράψει, κατατείνει σε ένα σισύφειο έργο.

Βέβαια. Και εκεί είναι που θα λαθεύσει μοιραία ο ιστοριογράφος: ή θα δηλώσει την αδυναμία του να ερμηνεύσει ένα φαινόμενο ή θα ξεγελαστεί και θα δώσει μια ερμηνεία η οποία δεν θα είναι σωστή. Είναι αναπόφευκτο: κάθε έργο ανθρώπινο έχει ένα ποσοστό μέσας του αποτυχίας. Στα φροντιστήριά μου έλεγα πάντοτε αν έχετε 33,3% επιτυχία στην ζωή σας πρέπει να είσατε πάρα πολύ ευτυχείς. και τώρα που μιλάμε νομίζω ότι είναι ένα πολύ καλό ποσοστό: πιστεύω, μάλιστα, ότι αυτό ισχύει και χωριστά για καθεμιά από τις δουλειές μας. Έχουμε, στις καλύτερες περιπτώσεις, ένα μεγάλο ποσοστό απωλειών γύρω από έναν πυρήνα ορθής ερμηνείας των φαινομένων.

Γ.Δ.: Ευτυχώς, πάνω στις μαρτυρίες έχουμε και τις διασταυρώσεις.

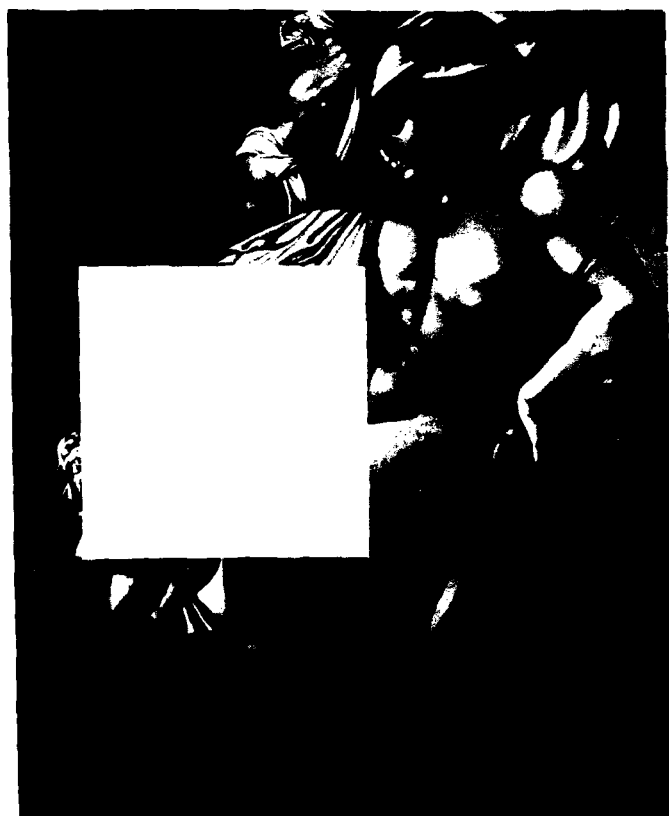
Φυσικά, και πάλι εκεί το ίδιο φαινόμενο έχεις. Αλλά είναι πάντοτε αυτός ο μάρτυρας, του οποίου η μορφή ανεβαίνει και ξεκαθαρίζει όσο περνάν τα χρόνια, όσο επανέρχεται στους ίδιους μάρτυρες και τους βλέπεις σιγά σιγά και βεβαιώνεται ότι προβάλλονται κάποιες μορφές που είναι σχεδόν εντελώς καθαρές, μπορείς να ακουμπήσεις επάνω τους.

Σ.Π.: Κλείνοντας τον κύκλο αυτό των ερωτήσεων, όταν πια αναφέρεται κανείς ειδικότερα στην αρχαία ελληνική ιστορία, όπου μία βασική πηγή αποτελεί η μεγάλη τέχνη, τραγωδίες κ.λπ., μήπως η έννοια της ιστορίας χάνει το νόημά της;

Ναι, καταλαβαίνω τι εννοείτε: είναι, δηλαδή, η χρησιμοποίηση στοιχείων τα οποία δεν αποβλέπουν στο να θρέψουν τον ιστοριογράφο: είναι, όπως λέτε, η μεγάλη τέχνη. Τέτοια πράγματα, είναι ζήτημα έρλuchage, πώς θα μπορέσεις να βγάλεις τις φλούδες αυτής της τέχνης και να σου δώσει στο τέλος κατιτί που να είναι πραγματικό, π.χ. η κοινωνική ζωή, η συναισθηματική ζωή: τέτοια πράγματα, άμα βγάλεις ό,τι είναι τα «ηχηρά», που λέει ο Καβάφης, ό,τι είναι στόμφοι, οίηση, μένει ένα κατάλοιπο: είναι ο άνθρωπος. Δεν λέω ότι θα μου τον δώσει καλύτερα ο τάδε μεγάλος συγγραφέας, από τον κοινό θνητό που εκφράζεται σε μια επιγραφή με λίγα λόγια, τα οποία μνημονεύουν την σχέση του με το παιδί του ή με την σύζυγό του, αλλά πάντως είναι και η μεγάλη τέχνη. Με μια δυσκολία παραπάνω, η μεγάλη τέχνη. Είναι αυτό το έρλuchage που είπαμε. Ενώ οι επιστολογράφοι οι παλαιοί, με την αδεξιότητά τους, την ανικανότητά τους κιόλας να δουλεύουν το ύφος τους, δίνουν κάτι πάρα πολύ γνήσιο. Οι σχέσεις οι συγγενικές ή η καθημερινότητά τους είναι ωραία. Εδιάβασα πολύ τους επιστολογράφους τους αρχαίους: είναι από τα θέματα που πάρα πολύ νωρίς με τράβηξαν.

Σ.Π.: Αφορμή για την επόμενη ερώτηση στάθηκε μια αναφορά σας στο βιβλίο για τον Παπαρηγό-

πουλο. Στη διάρκεια της πρωτανείας του λέτε ότι «τα μόνα στοιχεία που διαθέτουμε είναι προφορικές πληροφορίες που περνούν από τον έναν στον άλλο επάνω στην ώρα των γεγονότων» και πως «τελικά, στις εφημερίδες και στα φυλλάδια κάτι φθάνει από αυτά όλα». Είναι γνωστό ότι πολλές από τις πιο κρίσιμες αποφάσεις παίρνονται μετά από διαπραγματεύσεις και επικοινωνίες προφορικές και εμπιστευτικές (off the record). Πώς αντιμε-



τωπίζει ο ιστοριογράφος τα κενά της πληροφόρησης σε τόσο κρίσιμα θέματα;

Άμα είναι ένας έντιμος κύριος, λέει εδώ, δεν ξέρω. Και έτσι είναι. Σκέπτομαι εδώ την κουβέντα του Χαλένυ, που είναι τόσο ωραία, σχετικά με τον Νίτσε, και, νομίζω, την αναφέρω, στον Παπαρηγόπουλο ακριβώς, πως ένα από τα φαινόμενα τα οποία έχει να αντιμετωπίσει ο βιογράφος είναι ότι ενίοτε βρίσκεται μπροστά σε μια απόλυτη άγνοια: εκεί πρέπει να ομολογήσει ότι «δεν ξέρω». Ίσως προσθέσω κάτι στην καινούρια έκδοση.

Ν.Α.: Το ξαναδουλεύετε; Πότε θα έχουμε την καινούρια έκδοση;

Καιρός είναι: έχει γεμίσει από προσθήκες και αυτοσχόλια. Συνεχίζω να γράφω τα βιβλία μου και αφού βγουν η εκτύπωση είναι ένα στάδιο που δεν μετράει.

Σ.Π.: Αυτό που λέτε, με 500 εκδόσεις από πίσω, είτε δοκιμών είτε μελετών, πρέπει να είναι βαρύ το φορτίο. Είπατε ότι η έντιμη στάση είναι να πει «δεν γνωρίζω». Αλλά για τις περιπτώσεις εκείνες που υπάρχει πληθώρα πληροφοριών για κάποια απόφαση, είτε σε προσωπικό είτε σε συλλογικό επίπεδο, μπορεί ακριβώς η πληθώρα γραπτών μαρτυ-

ριών να αποπροσανατολίζει από κάποια, χαμένη
μεν κρίσιμη δε, προφορική μαρτυρία.

Νομίζω ότι μια προσεκτική χαρακτηριστική προσέγγιση μπορεί να μας φέρει κοντά στην πραγματικότητα. Άλλωστε από τους μεγάλους διδασκάλους μου της ιστορίας είναι η Αγκάθα Κρίστι. Δεν ετόλμησα να το γράψω ποτέ: μια φορά βρέθηκα πάρα πολύ κοντά, νομίζω ακριβώς στον πρόλογο του Παπαρηγόπουλου, και εσκέφθηκα ότι δεν γίνεται. Λοιπόν, η Αγκάθα Κρίστι έχει ανάμεσα στα πρόσωπά της και την Μις Μαρεπλ: αυτής το μυαλό λειτουργεί με έναν σταθερό τρόπο. Βλέπει ότι ο ύποπτος μοιάζει με κάποιον παλιό της γνώριμο και αναρωτιέται: Τι θα έκανε εκείνος στην περίπτωση αυτή; Και έτσι μεταθέτει χαρακτηριστικά το συμπέρασμά της στον ύποπτο. Πάρα πολύ ωραίο μάθημα είναι αυτό. Δηλαδή από την δημιουργία ενός τύπου ανθρώπινου φθάνεις στο να πλησιάζεις, σε κάποιο ποσοστό, έστω και πάρα πολύ μικρό, σ' αυτό που είπαμε, στην πρόβλεψη. Τι μπορεί να κάνει αυτός ο άνθρωπος; Άλλωστε, στο αστυνομικό μυθιστόρημα αυτό είναι το βασικό στοιχείο. Αυτή η πολύ ωραία ιστορία νομίζω ότι είναι ίσως του Edgar Allan Poe, από τα αστυνομικά του διηγήματα: Εσχάθη κάτι μέσα στο σπίτι και δεν το βρίσκει κανείς. Υποπτεύονται ότι το επήρε και το έκρυψε η μαϊμού. Ψάχνουν, ψάχνουν και στο τέλος ο μικρός, πάντα βέβαια, λέει, «να κοιτάξω και εγώ να το βρω!», και σηκώνεται, πάει και το φέρνει αμέσως. Όλοι απορούν και εκείνος εξηγεί: «Εσχέφθηκα, αν ήμουν μαϊμού πού θα το εφύλαγα, και πήγα και το βρήκα». Είναι πάρα πολύ ωραία αυτά τα διδάγματα και πόση φρόνηση δίνουν στον ιστοριογράφο να ξέρει το επίπεδό του.

Γ.Δ.: Νομομοποιείται, λοιπόν, η χρήση υποθέσεων στην ιστορική ανάλυση;

Ναι, βέβαια, νομίζω απολύτως, με μια διαφορά. Ότι είναι η συνδυαστική φαντασία, ενώ οι Έλληνες ρήτορες, δεν μπορούμε να τους πούμε αλλιώς, χρησιμοποιούν την δημιουργική φαντασία. Εκεί είναι όλη η διαφορά. Η συνδυαστική φαντασία νομίζω ότι είναι από τις βάσεις εντελώς της δουλειάς μας. Αδιάκοπα.

Σ.Π.: Υπάρχει και ένα στοιχείο, πολύ κοντά στο έργο των υπηρεσιών σήμανσης της Ασφάλειας. Αποτυπώματα...

Βέβαια. Άλλωστε είπαμε ότι οι φάκελοι της Ασφάλειας είναι από τα πολύ ωραία στοιχεία για τον ιστοριογράφο.

Τα πολλαπλά αίτια

Σ.Π.: Στις αναλύσεις και κυρίως στην ερμηνευτική σας χρησιμοποιείτε σταθερά τον κανόνα των πολλαπλών αιτιών, όπως τον ονομάζετε. Μήπως υπάρχει μερικές φορές ο κίνδυνος το εργαλείο αυτό στα χέρια κάποιων ιστορικών να αμβλύνει την οποιαδήποτε αξιολόγηση και ιεράρχηση των αιτιών;

Ναι, νομίζω ότι πρέπει να αλλάξουμε την έννοια του όρου αίτιο. Γιατί κάποτε το αίτιο είναι κάτι το εντελώς ασήμαντο, αλλά είναι το αποφασιστικό. Δεν έχουμε άλλο τρόπο να το πούμε. Αυτά που λένε αίτια και αφορμές, το πιο συνηθισμένο, είναι πραγματικά ένα άθροισμα αιτιών, και η σταγόνα που ξεχειλίζει το ποτήρι και που δημιουργεί την καινούρια κατάσταση μπορεί να είναι εντελώς ασήμαντη. Ωστε βεβαίως ο ιστορικός διατρέπει

αυτόν τον κίνδυνο να αξιολογήσει σύμφωνα με την σημασία τους τα αίτια, ενώ είναι σύμφωνα με την ικανότητα που έχουν να αλλοιώνουν την πραγματικότητα. Μια έννοια την οποία είδα επανειλημμένα να χρησιμοποιείται και από πάρα πολύ αντίθετους ανθρώπους, δηλ. θρησκευόμενους, μη θρησκευόμενους κ.λπ., δηλώνει ότι το τυχαίο ή η θεία πρόνοια, το ένα ή το άλλο, αναλόγως με την στάση του μάρτυρα, είναι απλώς τα φαινόμενα των οποίων δεν γνωρίζουμε τα αίτια. Αλλά αν λογαριάσουμε πόσα είναι τα αίτια για ένα χέρι που κουνά και πόσα ξέρουμε από αυτά τα αίτια, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι αυτά που γνωρίζουμε είναι ελάχιστα μπροστά σ' αυτά που δεν γνωρίζουμε. Τι πρέπει να υπάρχει πίσω από μια χειρονομία, να πούμε; Είναι εντελώς ασύλληπτο. Λένε για κάποιον ιστορικό που θέλησε να δώσει μια ερμηνεία της XVIII Brumaire ότι έφθασε αναγόμενος από αποτελέσματα σε αιτίες να μελετήσει τον κατακλυσμό. Έτσι είναι. Και γι' αυτό σταματάμε, ανάγκη στήναι, εκεί όπου θεωρούμε ότι έχουμε φθάσει σε ένα όριο, χωρίς να σημαίνει καθόλου ότι δεν θα μπορούσαμε να συνεχίσουμε ή ότι κάποιος ο οποίος θα κρατούσε όλα τα κλειδιά στα χέρια του δεν θα μπορούσε επ' άπειρον να συνεχίσει προς το παρελθόν.

Μια από τις προσφιλείς σας μεθόδους είναι η χρήση των διαδοχικών προσεγγίσεων που αναφερθήκατε και νωρίτερα. Βλέπετε κάποιες αναλογίες ανάμεσα στη χρήση των διαδοχικών προσεγγίσεων στην ιστορία και στην πορεία των πειράματος by trial and error στις φυσικές επιστήμες;

Μα ενόμιζα ότι διαδοχικές προσεγγίσεις είναι το ίδιο πράγμα, ότι είναι η ελληνική απόδοση της μεθόδου αυτής, με την διαφορά ότι την μεταφέρουμε πλέον από τις θετικές επιστήμες στις λεγόμενες μη θετικές επιστήμες. Η διαδοχική προσέγγιση δεν είναι τίποτε άλλο παρά να βεβαιώνεται ο ερευνητής σε κάθε βαθμίδα της έρευνάς του ότι μια από τις δύο υποθέσεις στις οποίες διαδοχικά καταλήγει δεν είναι, εκ των πραγμάτων, δυνατή, μορετή. Μένει, λοιπόν, η άλλη και ακόμη μπροστά στην άλλη έχει πάλι ένα παρόμοιο δίλημμα: το ένα από τα δύο συμπεράσματα αποκλείεται εκ των πραγμάτων, μένει ένα, και προχωρεί έτσι. Αυτές είναι οι διαδοχικές προσεγγίσεις και η μεθόδευση αυτή στις θετικές επιστήμες, αλλά και στις ιστορικές και φιλολογικές επιστήμες, μπορεί μέσα από μια σειρά υποθέσεων που διαδοχικά αποκλείονται, μπορεί, λέω, να καταλήξει σε βεβαιότητα.

Σ.Π.: Στις θετικές επιστήμες η τεχνική παραμένει βασικά η ίδια, στις διαδοχικές προσεγγίσεις. Κατά πόσον, στη δική σας αντίληψη, η έννοια των διαδοχικών προσεγγίσεων εμπεριέχει και τη χρήση και άλλων κοινωνικών επιστημών, μαζί με τα εργαλεία τους;

Βέβαια, γιατί στις διαδοχικές προσεγγίσεις, όλη σου η προσπάθεια είναι να μπορέσεις να βρεις ποιες από τις δυο λύσεις είναι απαραίτητη: πάντοτε σειρά διλημάτων, δεν είναι έτσι; Ποιες είναι που δεν μπορεί να ευσταθούν, για λόγους καθαρά αντικειμενικούς και εξωτερικών δεδομένων. Και εκεί βεβαίως θα χρησιμοποιήσεις ό,τι διαθέτεις, με την ελπίδα ότι θα καταστήσεις τον λόγο σου, την σκέψη σου πιο πιθανή. Ωραία λέξη αυτό το

«πιθανή». Ουσιαστικά είναι η ιστορία. Κάπου το έχω χρησιμοποιήσει αυτό. Θα το βρούμε, ίσως, και τότε θα μπορέσει να πλουτίσει τον λόγο μας.

Γ.Δ.: Μέσα στο ζεύγος των πιθανολογήσεων και διαψεύσεων πού πέφτει το βάρος σας; Αν μπορεί κανείς να το ρωτήσει αυτό. Ή πού πέφτει η προτίμησή σας; Σ' αυτό που διαψεύδετε ή σ' αυτό που...

Όχι. Διαμαρτύρομαι άλλωστε για τον υπαινιγμό. Το βάρος πάντοτε για μένα πέφτει στα αντικειμενικά κριτήρια. Αυτό είναι η απόκλειση, και γι' αυτό στην φιλολογία είμαι πάντοτε δύσπιστος στα εσωτερικά τεκμήρια. Τα εσωτερικά τεκμήρια για μένα είναι ένας κίνδυνος. Αν βρεθεί ότι το χαρτί αυτό υπήρχε και κάηκε, είναι ένα αντικειμενικό τεκμήριο, τελείωσε, αν το έχεις αποδείξει. Όλα τα άλλα, τα εσωτερικά τεκμήρια, αποτελούν έναν κίνδυνο για τον ιστοριογράφο. Αυτό μόνο. Ειδάλλως η προτίμηση θα πάει αυτόματα σε αυτό που περισσεύει, αφού αφαιρέσεις το σφάλμα. Έτσι συναντιούνται οι δυο μεθοδεύσεις.

Γ.Δ.: Εγώ σκεπτόμουν άλλο πράγμα. Αν, δηλαδή, συνδυάζεται καθόλου το πρόβλημα με την άποψη ότι η επιστήμη είναι κάτι που είναι σε θέση κάποιος να το διαψεύσει — η ποππεριανή άποψη.

Αυτό το πράγμα δεν με απασχόλησε ποτέ. Είναι αυτή η πιθανότητα για την οποία μίλησα, που ουσιαστικά νομίζω ότι ανήκει στον ορισμό της ιστορίας. Φαντασία πιθανή: είναι όρος των στωϊκών, ωραίος. Απαντάει και στα δυο μας ερωτήματα, για την φαντασία και για την πιθανότητα. Ο Croce μεταχειρίστηκε την έκφραση ακριβώς προκειμένου για την ιστορία.

Η έννοια των γενεών

Σ.Π.: Λέξεις-κλειδιά, σ' αυτό που αποκαλείτε «ιστορία των συνειδήσεων», αποτελούν «η ανίχνευση των μέσων όρων», οι «πυκνότητες», που έρχονται και επανέρχονται, μια που έχει μπει στην ορολογία πολλών ιστορικών των ιδεών. Στατιστική και γεωμετρική ορολογία, όπως πίνακες, καμπύλες, είναι συχνή στα κείμενά σας, δίχως όμως να συνοδεύεται, απ' ό,τι βλέπουμε, από πίνακες ή γραμμικές παραστάσεις και μετρήσεις, είτε μέσα στο κείμενο είτε στα παραρτήματα. Θα θέλαμε να καταλάβουμε αυτό: πώς έχετε οδηγηθεί σ' αυτή την ταυτόχρονη έμφαση, από τη μια, αλλά και αποφυγή χρήσης της, από την άλλη;

Πρώτον, να πούμε ως προς τα πράγματα ότι χρησιμοποιώ πολύ σπάνια, γιατί πολύ σπάνια έχω την δυνατότητα να το κάνω, πίνακες στατιστικούς, π.χ. σχετικά με τα βιβλία, επανειλημμένως εχρησιμοποίησα μικρούς πίνακες με ποσοστιαία αναλογία των βιβλίων, των χαρακτηριστικών βιβλίων. Επίσης για λεξιλόγιο, χρήσεις όρων, λέξεων, εννοιών, έχω κάνει τέτοιους πίνακες, αλλά είναι πολύ πολύ λίγοι. Είναι αυτό που κατ' ανάγκην χωρίζει τον άνθρωπο όταν μελετάει τον συνάνθρωπό του, από τον άνθρωπο όταν μελετάει κάτι καθαρά σταθμητό. Η φύση του ανθρώπου είναι ρευστή. Δεν έχεις αυτά τα σαφή όρια τα οποία δίνει η καθαρά ποσοστιαία θεώρηση των φαινομένων. Και γι' αυτό έχω εισαγάγει για τον

εαυτό μου, χωρίς να φιλοδοξώ να πείσω κανέναν, αυτό που ονομάζω «αισθητή στατιστική», το οποίο φυσικά δεν μπορείς να το διατυπώσεις, αλλά όταν λέω ότι η γενεά του '80 ήταν άνθρωποι μικρού αναστήματος, πώς κάνεις ένα τέτοιο πράγμα και πώς να το διατυπώσεις κιόλας με γραφική παράσταση; Είναι αυτό που λέω «αισθητή στατιστική». Ξέρεις ότι οι λόγιοι που διακρίθηκαν τότε ή που λογάρισαν, ας πούμε, στην ζωή ήταν, ποσοστιαία, κατ' αναλογία, να πούμε, προς τον μέσο πληθυσμό, κοντοί. Ήταν και μακρόβιοι. Έχεις τον Καμπα, έχεις τον Παλαμά ή τον Δροσίνη, νά τρία παραδείγματα που μπορούσαμε να βάλουμε και ένα τέταρτο, τον Καμπούρογλου: η γενεά. Και μακρόβιοι επίσης, είπαμε. Βλέπετε την καμπύλη: πάλι αισθητή στατιστική. Αυτό τι σημαίνει; Με φέρνει τώρα εντελώς αλλού, αλλά δεν ξέρω αν θα έχουμε αφορμή να το κουβεντιάσουμε. Η έννοια της γενεάς. Κάτι πολύ σημαντικό για την μελέτη της ιστορίας και των γραμμάτων: είναι και γενικά στην ιστορία. Η μεταβολή των τάσεων. Φαινόμενα τα οποία ερμηνεύονται περίεργα στους καιρούς μας. Αφ' ης στιγμής επεκράτησε (και από την αρχαιότητα έχουμε παραδείγματα), αλλά αναφέρομαι στον άνθρωπο ο οποίος εθεμελίωσε αυτή την έρευνα, στον Sainte Beuve: από εκεί και πέρα έχουμε καθιερωμένη την έννοια της γενεάς. Τι γίνεται με την γενεά; Έχουμε εποχές κατά τις οποίες η φυματίωση χαρακτηρίζει την λογοτεχνία. Άλλες αρρώστιες επίσης. Πώς μπορούμε να ερμηνεύσουμε αυτά τα φαινόμενα; Οι αυτοκτονίες στον ρομαντισμό, σε ορισμένες εποχές, υπάρχει μια έξαρση αυτοκτονίας. Το λάθος αρχίζει από την στιγμή που ξεκινάμε. Οι γενεές, οι διαδοχικές γενεές, όλες έχουν περίπου την ίδια αναλογία πληθυσμού, χαρακτηριστικά. Δεν υπάρχει λόγος να πιστέψουμε ότι παρουσιάζονται διαφορετικές αναλογίες. Άμα συλλάβεις την ανθρωπότητα στην κίνησή της επάνω, βλέπεις να επαναλαμβάνονται τα ίδια φαινόμενα: κάθε μέρα συναντούμε πρόσωπα βγαλμένα από τους Χαρακτήρες του Θεόφραστου. Και όμως μιλάμε για γενεές. Είναι η εκπροσώπηση των γενεών που μετράει. Υπάρχουν συνθήματα τα οποία έλκουν τον αδύνατο άνθρωπο. Και τότε, «στο προσκλητήριο των καιρών», που λέει ο Παλαμάς, άμα καλούνται οι άνθρωποι μ' αυτά τα συνθήματα, είναι άλλοι αυτοί που ξεχωρίζουν. Βγαίνουν ένα βήμα μπροστά οι κοντοί και γεροί άνθρωποι: οι βιολογικά δυνατοί: το σύνθημα της γενεάς του '80. Μια γενεά: 33 χρόνια πριν, ήταν η γενεά του ρομαντισμού: το σύνθημα ήταν άλλο, ήταν το αντίθετο, και το βήμα μπροστά το έκαναν όχι οι κοντοί και δυνατοί και βιολογικά στερεοί άνθρωποι αλλά οι αδύνατοι, οι φυματικοί κ.λπ., οι οποίοι πέθαιναν περισσότερο, φυσικά: αλλά η διαφορά είναι στους εκπροσώπους των γενεών και όχι στις γενεές. Τα συνθήματα τα διαφορετικά προσκαλούν διαφορετικούς ανθρώπους: από ένα σύνολο, ομοιογενές από γενεά σε γενεά, ξεχωρίζουν άλλοι άνθρωποι. Το σύνθημα είναι που προκαλεί την διαφορά και όχι οι άνθρωποι την διαφορά.

Σχετικά με την γενεά (νομίζω ότι τα έχω ξαναγράψει αυτά, αλλά δεν πειράζει), αυτό που με δοκίμασε σκληρά είναι, βεβαίως, η γενεά του '30, γιατί εγώ είμαι νομίζω περίπου ο μόνος επιζών από την γενεά του '30 και έχω μια αντίληψη πιο σφαιρική του φαινομένου.

Ελύτης, Ρίτσος;

Όχι, είναι νεότεροι. Δεν ήταν η γενεά του '30. Η απόσταση, κιόλας, συγχέει τα πράγματα. Για μένα είναι πολύ αλλιώςτικοί, πολύ σαφέστερη η διαφορά. Η γενεά είναι μια πραγματικότητα, αλλά είναι μια πραγματικότητα στα δεκαοχτώ χρόνια. Δεκαοχτώ χρονών οι άνθρωποι οι οποίοι συναναστρέφονται αναμεταξύ τους, ανήκουν περίπου στην ίδια κοινωνική τάξη, αφού γνωρίζονται οι γονείς τους και εγνωρίστηκαν από τους γονείς τους, έ-

μίζω, ο Σαββίδης (ή το έγραψε ή μου το είπε) ότι η γενεά του '30 διορθώνει πολύ τα έργα της. Είναι μια παρατήρηση που αυτή μένει, γιατί φυσικά δεν θα αλλάξει ο άνθρωπος ως προς τούτο: αφού επεκράτησε να διορθώνουμε τα έργα μας, συνεχίζουμε να διορθώνουμε τα έργα μας. Αλλά τέτοιες συσχετίσεις είναι ελάχιστες μπροστά στις άπειρες διαφορές που προκύπτουν όσο απομακρύνονται οι εκπρόσωποι της γενεάς από τον κοινωνικό τους πυρήνα.



Ο Κ. Θ. Δημαράς στο σπίτι του

χουν τους ίδιους δασκάλους, έχουν τα ίδια σχολεία, τα ίδια σχολικά εγχειρίδια, και μεγαλώνουν περίπου με τις ίδιες αντιλήψεις. Στις συζητήσεις τους αναμεταξύ τους οι λογιότεροι αναφέρουν τους ίδιους συγγραφείς και από τον έναν στον άλλο διαβάζουν τον Gide ή τον Julien Benda ή δεν ξέρω ποιον άλλο, και δημιουργείται ένα κλίμα κοινό στους ανθρώπους των δεκαοχτώ ετών.

Ύστερα αρχίζουν και παράγουν και παράγουν εργασίες που μοιάζουν. Από εκεί και πέρα τι γίνεται; Από εκεί και πέρα αναπτύσσεται η προσωπικότητα του καθενός. Αναπτύσσονται ροπές τις οποίες έπνιξε η κοινή αγωγή. Και από εκεί που ήτανε ορατή η γενεά όλη μαζί, ενωμένη σε ένα σώμα, αρχίζουν και τραβάνε το δρόμο τους και ξεχωρίζουν τα μέλη της, ολοένα περισσότερο. Η γενεά δηλαδή, όπως το είπε ο Άρειος Πάγος ο ελληνικός, είναι στιγμιαίο φαινόμενο. Δεν έχει ισχύ, πέρα από την στιγμή όπου το διατυπώνεις. Το να επαναλάβεις ύστερα, παίρνοντας στρώματα όπου η απόκλιση έχει γίνει μεγαλύτερη, ολοένα και μεγαλύτερη, να επαναλαμβάνεις κρίσεις, θέσεις, για την γενεά, οι οποίες ήταν δικαιολογημένες στον αρχικό της πυρήνα, είναι απλώς σφάλμα μεθοδολογικό. Αυτά έχουν ξεχωρίσει. Μερικά στοιχεία μένουν κοινά και θα μένουν ως το τέλος. Μου έλεγε, νο-

Ν.Α.: Μήπως τελικά, ειδικά για τη γενεά του '30, έμεινε αυτός ο χαρακτηρισμός γιατί σ' αυτή την ηλικία, ίσως όχι των 18 αλλά ως τα 35-40 τουλάχιστον, οι δημιουργοί έδωσαν και τα καλύτερά τους έργα;

Γιατί να μείνει;

Ν.Α.: Με άλλα λόγια, αυτή η ηλικία που ήταν πολύ κοντά ο ένας στον άλλο, ήταν η ηλικία που έδωσε τα καλύτερά της έργα.

Ναι, αλλά τότε πρέπει να μιλούμε για εκείνα τα έργα, και τη στιγμή όπου πραγματοποιούνται. Ύστερα το ξεχώρισμα αρχίζει, πια.

Ν.Α.: Ναι, αλλά μιλώντας κανείς για τη γενεά του '30, εκείνες τις συζητήσεις και εκείνα τα έργα κυρίως έχει στο μυαλό του. Αυτά είναι που πουλιούνται και περισσότερο.

Όχι. Το μέρος των συζητήσεων φυσικά είναι κοινό. Αλλά ύστερα αυτό για εμάς μπορεί να ισχύσει, ως αναγνώστες, ή επάνω στην κουβέντα μας, αλλά όταν εξακολουθούμε να μιλούμε, το 1960, για την γενεά του '30 ως για κάτι ζωντανό, εξελισσόμενο, είναι απλώς ένα λάθος. Ό-

ταν το τοποθετούμε μέσα στο παρελθόν είναι εντάξει. Δεν υπάρχει αμφιβολία.

Ν.Α.: Υπήρχαν άνθρωποι που μιλούσαν για τη γενεά του '30 τι κάνει στη δεκαετία του '60;

Εξακολουθούν και μου μιλούσαν για την γενεά του '30. Και δυσφορώ. Σκέπτομαι ποιοι είναι η γενεά του '30, δεν έχω καμιά σχέση πλέον μαζί τους. Είχα.

Ν.Α.: Αυτό δεν το είχα αντιληφθεί, ομολογώ. Ο Θεοτοκάς το '60 εθεωρείτο γενεά του '30, από πολλούς.

Βέβαια. Και τώρα εξακολουθούν να μιλούν για την γενεά του '30 σαν κάτι παρόν σήμερα. Ενώ μπορεί κανείς να πει για τότε ότι ήταν παιδιά από την καλή αστική τάξη, ότι ήταν μορφωμένοι (σύμφωνα με τα έθιμα της εποχής τότε), με την γαλλική γραμματεία κ.λπ. Θα βρει ο ιστορικός ακόμη ότι η γενεά εκείνη ωρίμασε επάνω στο φούντωμα του δημοτικισμού και συνεπώς έδειξε αυξημένα ενδιαφέροντα προς την κατεύθυνση αυτή· ιδού, τρία στοιχεία αναφέραμε αυτή τη στιγμή, μια εμπειρία κοινή κ.λπ.

Ν.Α.: Πόλεμος και Μικρασιατική Καταστροφή...

Έχετε προβλέψει ερώτηση σχετική με το κατά πόσον, ας πούμε, με επηρέασαν τα εξωτερικά γεγονότα και αν φθάσουμε εκεί θα σας πω ότι δεν με επηρέασαν καθόλου.

Μήπως θα μπορούσατε να πείτε δυο λόγια σχετικά με τα διαφορετικού τύπου προβλήματα που αντιμετωπίζει ο σημερινός ιστοριογράφος της αρχαιότητας, με τη σπανιότητα των πηγών και τεκμηρίων, σε αντιδιαστολή με τον ιστοριογράφο του νεότερου ελληνισμού και την πληθώρα των στοιχείων που σώζονται για τον 19ο και τον 20ό αιώνα; Και κατά πόσον μπορούμε να μιλάμε για «ιστοριογράφους» της αρχαιότητας;

Πρέπει να ομολογήσουμε ότι πριν από την πρωτοϊστορία, όπου εκεί σαφώς βλέπουν προς το παρελθόν και προς το μέλλον, δηλαδή να διαφυλάξουν για το μέλλον το παρελθόν, η αρχαία ιστοριογραφία, στο ποσοστό που είναι ιστοριογραφία, είναι πράγματι σύγχρονη. Δηλαδή κάτι που εγώ το αποδοκιμάζω έντονα, η σύγχρονη ιστορία, είναι ουσιαστικά η ιστορία την οποία μας άφησαν, ο Ηρόδοτος λίγο λιγότερο γιατί είναι παραμυθάς, αλλά ο Θουκυδίδης, ο Ξενοφών, και μετά άνθρωποι όπως ο Πολύβιος, που λέγαμε προχθές, κάνουν σαφώς ιστορία του καιρού τους και είναι *annalistes*, δεν είναι *historiens*, χρονογράφοι, όχι ιστοριογράφοι, είναι γεγονός αυτό. Παίρνοντας προς το μέρος τους το *maximum* που μπορεί να διαθέτει ο ιστοριογράφος, ας χαρακτηρολογήσουμε. Λοιπόν: ο ιστοριογράφος είναι ένας ανθρώπινος τύπος ο οποίος λειτουργεί με ό,τι μπορεί να λειτουργήσει, με ό,τι του προσφέρεται. Εκείνους τους καιρούς λειτουργεί με πολύ ολίγα πράγματα· αλλά ένα μυαλό όπως του Θουκυδίδη, κατορθώνει απ' αυτά τα πολύ ολίγα μέσα, άλλωστε σε ποσοτικώς, επίσης, περιορισμένα φαινόμενα (σε πολύ μικρή έκταση τα φαινόμενα τότε είναι εντοπισμένα), κατορθώνει να έχει τα αποτελέσματα τα οποία εμείς έχουμε πολύ αργότερα με άπειρες μαρτυρίες, αλλά επάνω σε πολύ μεγάλη έκταση φαινομένων.

Σ.Π.: Αναφερθήκατε στον Θουκυδίδη. Εδώ ενυπάρχει και η μεγάλη τέχνη· όπως έχει επισημάνει και ο Gore Vidal, έχουμε την ανάλυση και τη μεγάλη τέχνη.

Εγώ δεν την κατάλαβα. Κατάλαβα την πολύ μεγάλη ικανότητά του και την πολύ μεγάλη αφοσίωσή του στα καθήκοντα του ιστοριογράφου. Η μεγάλη τέχνη παρουσιάζεται σ' ένα σημείο μόνο. Και είναι το αδύνατο σημείο εκείνο που εξέπεσε πιο γρήγορα από την ιστοριογραφία:



στα *discours*, στις αγορεύσεις. Το πολύ περίεργο αυτό φαινόμενο, είναι που ο Θουκυδίδης παραθέτει τους λόγους που ελέχθησαν κατά την διεξαγωγή της πολιτικής ζωής όχι όπως εκφωνήθηκαν αλλά όπως ταιριάζει να έχουν εκφωνηθεί. Εκεί αυτή η μεθόδευση είναι που ίσως έζησε χάρη στην μεγαλοφυΐα του Θουκυδίδη, αλλά σιγά σιγά έσβησε. Άμα φθάνεις στον Πολύβιο, ας πούμε, δεν έχεις τέτοια προβλήματα: αρνείται να φτιάξει λόγους· δηλαδή έχει μια συνείδηση πολύ κοντύτερα στην δική μας παρά στον Θουκυδίδη πια. Αλλά κατά τα άλλα δεν έχουμε τρόπο να καυχηθούμε ότι προσθέσαμε τίποτε στον Θουκυδίδη: αφαιρέσαμε την μεγάλη τέχνη, τους λόγους. Εκεί είναι που φαίνεται η τέχνη του. Στους λόγους. Στους ρητορικούς λόγους, οι οποίοι δεν εκφωνήθηκαν.

Κατά πόσον ο σύγχρονος ιστορικός της αρχαιότητας μπορεί να ορίζεται ως ιστορικός με την έννοια του ιστορικού των τελευταίων αιώνων, λόγω πηγών κ.λπ.;

Φαντάζομαι ότι εκεί θα υπάρχουν θέματα μεθοδεύσεων. Εγώ ο ίδιος δεν ασχολήθηκα με την αρχαία ιστορία παρά μόνο ως ιστορία παιδείας: εκεί, δηλαδή, όπου έχουμε ντοκουμέντα πολλά. Οι πρώτες μου εργασίες ήταν για



την αρχαία φιλοσοφία· το πρώτο βιβλίο που έγραφα. Αλλά από εκεί και πέρα υποθέτω ότι θα υπάρχει πάλι μια διαφορετική χρησιμοποίηση των πηγών, δηλαδή πολύ πιο έντονη εκμετάλλευση των αρχαίων πηγών, που είναι πολύ λιγότερες. Εδώ η κρησάρα πρέπει να αρχίζει πολύ ενωρίτερα, να βγάζουμε το σκάρτο πράγμα και να δουλεύουμε επάνω στο υπόλοιπο. Τέτοια περίπου φαντάζομαι.

Νομίζετε ότι θα είχε νόημα να πούμε τίποτε παραπάνω για το ποια ήταν η επίδραση της ιστοριογραφίας του αρχαίου ελληνισμού στους ιστοριογράφους της νεότερης Ελλάδας;

Το έχουμε καλύψει. Εκεί, να βγάλουμε δυο πράγματα ανώριμα ακόμη. Νομίζω ότι ο μεγάλος ιστοριογράφος για τον Παπαρρηγόπουλο είναι ο Πολύβιος. Νομίζω ότι μαζί του λύνουμε τα περισσότερα ζητήματα. Ο μεγάλος ξένος είναι ο Guizot, η διδασκαλία της ενότητας, ο οποίος εξηγεί για την Γαλλία με την πτώση της αριστοκρατίας και την ανάδειξη του βασιλικού θεσμού –τον βολεύουν πολύ τον Παπαρρηγόπουλο αυτά– και εδώ με την πτώση των επιμέρους κρατιδίων και την δημιουργία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Τομές και περιοδολόγηση

Ν.Α.: Από τη μέθοδο στην περιοδολόγηση. Ποιες τομές διακρίνετε εσείς στην ελληνική ιστορία; Η δική σας περιοδολόγηση πώς συγκρίνεται με προγενέστερες;

Δεν είναι από τα καίρια θέματα η περιοδολόγηση. Μόνο στο ποσοστό όπου, όπως προσπαθώ εγώ να κάνω, συναντιέται με δεδομένα προσωπικά. Είναι μια μεταρσίωση, ως την πούμε, του ποιοτικού σε ποσοτικό. Η περιοδολόγηση αρχικά έγινε από την πολιτική ιστορία, ότι αρχικά διέθετε ο ιστορικός της παιδείας. Δεν νομίζω ότι είναι σκόπιμο να φεύγουμε πολύ μακριά από αυτή την πολιτική ιστορία, γιατί είναι η πιο γνωστή, η πιο καθιερωμένη. Με την διαφορά ότι πρέπει να ξεχωρίζουμε την σαφήνεια του φαινομένου που χαρακτηρίζει την μετάβαση από την μια περίοδο σε άλλη (η άλωση της Κωνσταντινούπολης, να πούμε) από ό,τι είναι στα θέματα της παιδείας οι πολύ μεγάλες επικαλύψεις που έχουμε συνεχώς.

Δεν έχουμε τομές: έχουμε επικαλύψεις. Και οι επικαλύψεις αυτές διαρκούν περίπου με βαθμιαίες ελαττώσεις, ώσπου να έρθει μια άλλη περίοδος. Εκεί, νομίζω ότι βρήκα λύσεις, οι οποίες είναι υγιείς, στο ποσοστό όπου ανταποκρίνονται με κάτι που εκφράζει την αντικειμενική πραγματικότητα. Όταν βλέπεις ορισμένα φαινόμενα και πήζουν, όταν βλέπεις την γραφική παράσταση και υψώνεται πάρα πολύ σε ορισμένα σημεία (όχι οι μικρές ταλαντώσεις ή vibrations, αλλά οι μεγάλες καμπύλες), τότε καταλαβαίνεις ότι η ιστορία φθάνει σε μια κορυφή (η οποία κατά κανόνα δεν είναι κορυφή και αυτή, αλλά είναι καμπύλη, πόλος, κώδωνας) και έρχεται σε κάτι άλλο. Εκεί, ενώ έχεις ποιοτική μεταβολή, αφού μόνο ποιοτικές εξετάσεις, μπορείς να αναχθείς σε καθαρώς ποσοτικά δεδομένα και να ορίσεις την παρουσία μιας τομής. Εκεί όπου φθάνει ο κώδωνας αυτός στο υψηλότερο σημείο του, εκεί τέμνεις μια περίοδο. Είναι αυθαίρετο, γιατί το πριν και το μετά δεν έχει μεταβληθεί, αλλά έχει

Από αριστερά προς τα δεξιά: Αλέξανδρος Μπάρας, Γιώργος Σεφέρης, Κ. Θ. Δημαράς



αλλάξει ποσοστιαία, και αυτό είναι που μετράει. Έρχεται η ώρα που μοιάζει να χάνεται εντελώς το παλιό, μια χρωστική, να πούμε, η οποία έδωσε τον έντονο χαρακτήρα της σε ένα φαινόμενο και που σιγά σιγά σβήνει. Στο κατώτατο σημείο, όταν σβήνει πλέον σχεδόν εντελώς – τίποτα δεν έχει σβήσει εντελώς ποτέ – και περνάει σε κάτι καινούριο, εκεί έχεις πάλι μια περίοδο ή, αν θέλετε, το αντίθετο: την λήξη μιας περιόδου, και, από εκεί πάλι, καινούριες χρωστικές οι οποίες δημιουργούν καινούρια φαινόμενα ως την επόμενη.

Κάτι τέτοιο είναι που προσπαθώ να εφαρμόζω, το βλέπει κανείς στις επιμέρους εργασίες μου, όταν κάνω αυτές τις ολίγες στατιστικές που είπαμε, ορισμένα φαινόμενα, χαρακτηρισμός των βιβλίων σε τρεις, τέσσερις κατηγορίες: βλέπεις εκεί που το θρησκευτικό αρχίζει και κατεβαίνει και το κοσμικό αρχίζει και ανεβαίνει. Τέτοια πράγματα. Δηλαδή προσπάθησα να λυτρωθώ από τις συμβατικές τομές, χωρίς να θέλω να λυτρωθώ και εντελώς (γιατί είναι ένα πρακτικό εγχείρημα), αλλά συνοδεύοντάς τις με τέτοιου είδους αναλύσεις, οι οποίες να δικαιολογούν την ποσοτική πλέον προσπέλαση στα φαινόμενα.

Ν.Α.: Έχει κανείς την εντύπωση ότι η, έστω και απομάκρυνση, προσήλωσή σας στις τομές της πολιτικής ιστορίας δικαιολογείται μόνο για παιδευτικούς λόγους και για λόγους κατανόησης από τους μαθητές σας. Δηλαδή είναι ένας συμβιβασμός.

Εκπαιδευτικοί λόγοι εννοείτε. Δεν ασχολήθηκα με το θέμα αυτό ποτέ. «Μαθητές σας», είπατε, αλλά μαθητές δεν είχα ποτέ μου, με τρόπο συνεχιζόμενο, ό, τι σημαίνει, τέλος πάντων η μαθητεία. Κατά τα άλλα, είμαστε σύμφωνοι ότι όλα αυτά τα ζητήματα ανταποκρίνονται σε μια βασική ανάγκη του ανθρώπου, να διατέμνει τον χρόνο. Όστε, είναι εκπαιδευτικός λόγος, αλλά αυτός ο παις που εκπαιδεύεται είναι συχνά ένας ώριμος άνθρωπος, ο οποίος μας διαβάσει, δεν είναι ένα παιδί· δεν πρόκειται για σχολική τομή, αλλά είναι η τομή την οποία χρειάζεται ο νους μας για να συλλάβει τα φαινόμενα. Δεν τολμώ να πω αν θυμόσαστε, να σας ζητήσω ένα τέτοιο πράγμα, αλλά συνέκρινα την ροή του χρόνου με αυτό το οποίο μας δίνει ο κινηματογράφος. Μια σειρά από στατικά φαινόμενα, των οποίων η ταχύτητα επικαλυπτόμενη δίνει την κίνηση. Λοιπόν από αυτά τα στατικά φαινόμενα πρέπει να διαλέξεις κάποια, ώστε να διευκολύνεις τον άνθρωπο να συλλάβει την ροή του χρόνου, την οποία το μυαλό του δεν μπορεί να συλλάβει καθαρή. Δεν μπορούμε να συλλάβουμε την έννοια του χρόνου. Έχουμε ανάγκη από μια σειρά από στατικά φαινόμενα. Ας θυμηθούμε τον Ζήνωνα τον Ελεάτη.

Ν.Α.: Συνεπώς, με όλη τη συμβατικότητα της ερώτησης, πείτε μας μερικές ημερομηνίες της νεοελληνικής ιστορίας που θεωρείτε...

Αρνούνται. Γιατί δεν είναι στιγμές, υπάρχουν, είπαμε, επικαλύψεις συνεχείς. Το 1750 είναι περίπου μια τέτοια στιγμή, δηλαδή πριν από το 1750 έχουμε μια άνωση, της οποίας το πολύ αισθητό είναι εκεί γύρω στα '50, όταν δηλαδή αρχίζει η παιδεία να ξεφεύγει από τον έλεγχο της εκκλησίας. Εκεί, αρχίζουμε και έχουμε, στατιστικά, πολύ περισσότερους δασκάλους οι οποίοι δεν είναι ρα-

σοφόροι. Αλλάζουν οι αναλογίες. Αυτό συνεχίζεται ως γύρω στα 1800. Η μεταβολή ενεργήθηκε ανάμεσα στο 1750 και το 1850. Δηλαδή εκεί δύο μισά αιώνες μας οδηγούν και πάλι σε κάτι καινούριο, γύρω στα 1850 έχουμε έναν πάρα πολύ έντονο *riétisme*. Επανερχόμαστε δηλαδή περίπου στα 1750. Η κίνηση του εκκρεμούς: με ράσα, χωρίς ράσα, με ράσα.

Ν.Α.: Αφετηριακό σημείο του νεοελληνισμού για σας είναι...

Θα μου δέσετε αφορμή να πω κάτι που ήτανε καημός μου επί πάρα πολλά χρόνια· δεν είναι η πτώση της Κωνσταντινούπολης. Γιατί, νομίζω, από τους δασκάλους μου, από την ιστορία τέλος πάντων, έχει καθιερωθεί περίπου να είναι η πτώση από την Σταυροφορία. Από εκεί και πέρα αρχίζει και δουλεύει κάτι άλλο: το ελληνικό στοιχείο ξανάρχεται με κάποιους τρόπους, το 1204, να πούμε, είναι μια πολύ χαρακτηριστική χρονιά και αρχίζει πια να δημιουργείται κατιτί, που δεν είναι πια Βυζάντιο· είναι το μεταβυζαντινό. Το μεταβυζαντινό μου προκαλεί κρίσεις βαθύτατες, γιατί δεν αισθάνομαι ότι είμαι καθόλου κάτι μετά. Όταν έχεις ιστορικούς του νέου ελληνισμού, οι οποίοι δεν διστάζουν να ονομάσουν την έδρα τους έδρα Μεταβυζαντινής Ιστορίας, σε πιάνει κακό. Μεταβυζαντινό δέχομαι σε δύο χώρους παιδείας πολύ σημαντικούς: στην τέχνη, που είναι μεταβυζαντινή, και στο δίκαιο επίσης. Εκεί έχουμε πράγματα μετά κατιτί. Επιζεί δηλαδή κατιτί.

Αλλά πριν από πολλά χρόνια είχα διαβάσει κάπου τον όρο «προνεοελληνικός». Στην ζωή μου έχω χάσει ενσυνειδήτως τρία τέσσερα δελτία. Ένα τους ήταν αυτό. Έγραψα ότι αυτό πρέπει να το λέμε «προνεοελληνικός» και όχι «μεταβυζαντινός», έχασα το δελτίο και δεν μπορούσα να κάνω νόμιμη χρήση του όρου πλέον γιατί δεν είχα την αφετηρία του. Επί πάρα πολλά χρόνια είχα αυτή την στεναχώρια, έγραψα στο *Βήμα*, όπου συνήθως δοκιμάζω την πένα μου πριν προχωρήσω σε μελέτη, έγραψα τον όρο «προνεοελληνικός», «όπως τον είπε κάποιος», είπα, γιατί εκεί δεν βάζω ποτέ λεπτομέρειες. Νομίζω ότι θα είναι πριν από 20 χρόνια. Επί 20 χρόνια στεναχωριόμουν, να μην μπορώ να το χρησιμοποιήσω, και όταν το έβγαλε, νομίζω, το κοινωνικό ίδρυμα του Μωραϊτίνη, *La Grèce telle qu'elle est*, βρήκα μέσα το «προνεοελληνικός». Ενώ, αν κοιτάζατε τις σημειώσεις μου, θα δείτε ότι έψαξα παντού για να το βρω και δεν είχα σκεφθεί αυτό, τον Μωραϊτίνη. Ο Π. Α. Μωραϊτίνη χρησιμοποίησε τον όρο «προνεοελληνικός» πάντως στα 1877, και πιστεύω μαζί του ότι αυτά τα φαινόμενα είναι προνεοελληνικά, και είναι φαινόμενα τα οποία εντόνως παρουσιάζονται. Είναι πάντοτε οσμώσεις, διηθήσεις, μικρές ποσότητες οι οποίες μεταφέρονται και ολόένα πληθαίνουν. Στην παιδεία μας αυτό γίνεται ιδίως φανερό μετά το 1204.

Σ.Π.: Πολλοί μιλούν για διαμόρφωση ελληνικής εθνότητας, όχι έθνους, εθνότητας, πολιτισμικά, εντοπίζοντάς την στον 11ο αιώνα, μάλιστα ενάμιση με δύο αιώνες νωρίτερα ακόμα.

Ναι, σκέπτομαι, πάντως, το φωτεινό βιβλίο του Παύλου Lemerle, *Ο πρώτος βυζαντινός ομμανισμός*, όπως το τιτλοφορεί. Πιάνει από τις πρώτες ρίζες ως τον 10ο αιώνα·

πολιτισμικό φαινόμενο, οργανικά δεμένο με την αρχαιότητα, προς τα περασμένα και όχι προς τα μελλούμενα, προς τα μετά.

N.A.: Επιτρέψτε μας να επιμεινουμε. Μετά το 1850, πάντοτε με όλη τη συμβατικότητα, δεν βάζετε καμιά ημερομηνία, υποψιαζόμαστε.

Το 1850 είναι το τέλος του Διαφωτισμού, είναι το νέο *riétisme*, ο νέος ευσεβισμός, που εξακολουθεί να μας συνέχει και τώρα.

N.A.: Ποιες βασικές περιόδους διακρίνετε στην ιστορία της ελληνικής ιστοριογραφίας πλέον; Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε αντίστοιχες σχολές;

Δεν νομίζω, είναι μεγάλες λέξεις αυτές. Άλλωστε η ελληνική ιστοριογραφία βγαίνει από τις γενικές ιστορίες. Έχουμε το τρίσημο σχήμα – το οποίο δεν θα πούμε εισάγει, αλλά εισάγει στην Ελλάδα, ο Παπαρρηγόπουλος – αρχαιότητα, μεσαίωνα, νέος κόσμος. Αυτό είναι το βασικό σχήμα, της ελληνικής πια ιστοριογραφίας, σήμερα, και νομίζω ότι εξακολουθεί να ισχύει στην πράξη. Δανεισμένο από την Δύση· με την διαφορά ότι εκεί είναι πιο χαρακτηριστικό: τα όρια δεν είναι τα ίδια, αλλά υπάρχει πάντοτε κοινή η αντίληψη για τους τρεις μεγάλους κόσμους: η αρχαιότητα, η οποία χωρίζεται, με τον μακρό μεσαίωνα, από τον νεότερο κόσμο.

Σ.Π.: Επειδή μιλάμε για την ιστορία της ελληνικής ιστοριογραφίας, η μαρξιστική ιστοριογραφία του Μεσοπολέμου πού θεωρείτε πως εντάσσεται στην ιστορία της ιστοριογραφίας;

Δεν νομίζω να επηρέασε κατά τίποτε την ελληνική νοοτροπία αυτή η περιπέτεια, η τελευταία. Δεν μου φαίνεται.

Η έμφαση στην οικονομική και κοινωνική ιστορία από τον Μεσοπόλεμο και μετά;

Εγώ διαβάζω πάντοτε ρητορικούς λόγους: έναν πολύ μεγάλο θαυμασμό για τους Έλληνες. Δεν ξέρω σε τι οφείλεται αυτό, αν λέγεται μαρξισμός ή αν λέγεται ιδανισμός, δεν βλέπω την διαφορά. Σήμερα έχουμε έναν εθνικισμό ισχυρότατο, ο οποίος είναι καθαρά από μαρξιστική προέλευση και είναι ο ίδιος εθνικισμός τον οποίο είχαμε πριν από 100 χρόνια, από προέλευση εντελώς ξένη προς αυτά τα φαινόμενα. Δηλαδή, τα έλεγα για το γλωσσικό ζήτημα αυτά, και νομίζω ότι ισχύουν και για την ιστορία: Όταν ήμουν μικρός, με μάθανε μεταξύ άλλων ότι η κακιά καθαρεύουσα είναι που χάλασε το ελληνικό μυαλό· τότε το είπατε και εγώ, αλλά σιγά σιγά άρχισα να υποθετούμαι αμεσότερα εμπρός στο φαινόμενο, και να λέω (στον Μανόλη Τριανταφυλλίδη ή σε άλλους που με είχαν διδάξει) ότι δεν είναι η γλώσσα που κάνει τους λαούς: είναι οι λαοί που κάνουν την γλώσσα. Και τώρα, τα ελαττώματα της καθαρεύουσας τείνουμε να τα μεταφέρουμε στην δημοτική, και να κάνουμε μια δημοτική αντάξια της καθαρεύουσας. Νομίζω ότι θα μπορούσαμε να πούμε περίπου τα ίδια και για την ιστορία: ότι έχουμε μια ιστορία μοντέρνα η οποία εκληρονόμησε όλα τα ελαττώματα της παλαιότερης, γιατί αυτά είναι τα εθνικά μας ελαττώματα: η ρητορεία, ο στόμφο, η φλυαρία, η ασάφεια. Ο Παπαρρηγόπουλος είναι υπόδειγμα λιτότητας μπροστά σ' αυτά που γράφονται σήμερα.

N.A.: Παρά ταύτα, έχει κανείς την εντύπωση ότι στο βιβλίο σας υπάρχει κατά καιρούς κάποια ειρωνεία.

Υπάρχει, μεταξύ μας, ναι. Ας πούμε ένα χαμόγελο.

Σ.Π.: Ως προς τις σχολές ιστοριογραφίας και ειδικότερα για τη μαρξιστική ιστοριογραφία στον τόπο μας, που ρωτήσαμε προηγουμένως: Στη θεματική, δηλαδή, δεν υπήρξε μετατόπιση;

Δεν ξέρω αν τα γράψουμε αυτά, γιατί κάπου αλλού λέτε ότι ανακατεύθηκα σε καβγάδες. Δεν θέλω να ανακατεύομαι σε καβγάδες, και δεν ανακατεύθηκα, πραγματικά, γιατί ίσως στο σύνολο της παραγωγής μου, η οποία είναι αρκετά μακριά όπως ξέρουμε, ίσως τρεις φορές να έγραφα στις εφημερίδες γράμμα, όχι που να διαψεύδει αλλά που να αποκατασταίνει, να πούμε, κατιτί, δεν είπα αυτό δηλ. κ.λπ. Μου κολλήσανε βέβαια μερικές φορές αλλά εγώ δεν ασχολήθηκα με το πράγμα.

N.A.: Πρόσφατα σας ασκήσανε κριτική για τον Παπαδιαμάντη και πάλι.

Ο Παπαδιαμάντης, ναι... Καλός είναι...

Σ.Π.: Μιλούσαμε για τις ιστοριογραφικές σχολές και την επίδραση του μαρξισμού, και κατά πόσον μετατοπίστηκε ο θεματικός άξονας.

Υπάρχουν πράγματα ισχυρότερα από τις θεωρίες. Είναι ο εθνικός χαρακτήρας. Ξαναβρεθήκαμε στην περσική, εκεί που είμαστε. Όταν εγράφηκε το πιο ωραίο νεοελληνικό pamphlet, *Η Εθνική Βιβλιοθήκη εν έτει 1880*, του Ροΐδη, απήντησε ο διευθυντής τον οποίο είχε διαδεχθεί ο Ροΐδης. Τότε ήταν η πολιτική του διωγμένου σκύλου. Έφευγε ένα κόμμα, έφευγαν και οι άνθρωποι μαζί, έρχονταν άλλοι. Ο προηγούμενος ήταν ένας Χ. Μελετόπουλος. Φρόνιμος άνθρωπος και μετρημένος, και απήντησε και είπε (θα μιλήσω την γλώσσα του) ότι τα πράγματα της Εθνικής Βιβλιοθήκης βαίνουν ως και τα του κράτους. Οι μέσοι όροι· δεν μπορεί να κάνεις μια Εθνική Βιβλιοθήκη να ξεχωρίσει. Μπορεί να γίνει για μια στιγμή αυτό. Δηλαδή ιδρύεται το Συμβούλιο Επικρατείας και κάθονται δυο άνθρωποι και συμφωνούν και λένε. Θα κάνουμε και θα δείξουμε, και ύστερα με την cooptation, με τους φυσικούς κανόνες της ζωής, σιγά σιγά έρχονται αυτά και γίνονται περσικά. Μπορεί να ιδρυθεί το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, κάνεις μια αιχμή, καλείς τρεις ανθρώπους και κάνουν ό,τι κρίνουν καλό· ύστερα σιγά σιγά η cooptation ξαναφέρει τα πράγματα στους μέσους όρους. Έτσι είναι και για την ιστορία: ο εθνικός χαρακτήρας είναι ασύμμετρα πιο δυνατός από οποιοδήποτε κανονισμό ή προαίρεση.

N.A.: Ποια ήταν τότε η αφορμή του 1750; Που δεν ήταν μια στιγμή, αλλά είχε διάρκεια.

Πρώτον, είναι λόγοι κινήσεως του πληθυσμού. Ο πληθυσμός αρχίζει και κινείται· πηγαίνει προς την Δύση, αρχίζουν και οι στόλοι μας οι εμπορικοί να γίνονται μεγαλύτεροι, πηγαίνουν τα καράβια στην Δύση, μεταφέρουν εδώ πράματα, μεταφέρουν επίπλωση, συνείδηση ζωής διαφορετικής και τα εισάγουν εδώ. Σιγά σιγά αλλάζει ο ρυθμός της ζωής. Μεταφέρουν και ιδέες συνάμα. Αυτό το ιστόρημα είναι ωραίο. Το έχω κιόλας χρησιμοποιήσει. Ένας λόγιος που επιστρέφει από την Δύση στον τόπο του, στην Ελλάδα· επιβιβάζεται σε ένα πατινιώτικο κα-

ράβι, φιλιώνεται με τον καπετάνιο, στον οποίο χαρίζει ένα χειρόγραφο που edίδασκε την αθεία. Έτσι, σιγά σιγά αλλάζουν οι ιδέες και αποδυναμώνεται η κληρικο-φροσύνη. Το περιστατικό ανήκει στον φθίνοντα 18ο αιώνα.

Σ.Π.: *Αν πάρουμε ως βάση τη σύγχρονη αντίληψη της επιστήμης της ιστοριογραφίας, ποια ήταν η πρώτη συμβολή στη μελέτη του νεοελληνισμού, η οποία είχε κατά τη γνώμη σας επιστημονικό ιστοριογραφικό περιεχόμενο;*

Είναι τόσο βραδεία η μετάβαση από το παλαιό στο καινούριο, που δεν έχουμε μια στιγμή που να μπορούμε να το κόψουμε αυτό. Σκέπτομαι τον καμμένο τον Κωνσταντίνο Άμαντο. Βεβαίως, με το χιώτικο μέτρο, συνετέλεσε στο να γίνει λιγότερο ρητορική η ιστορία· μας βοήθησε εμάς να περάσουμε σε κάτι μορφολογικά υγιέστερο. Αλλά υπάρχουν τόσα πολλά, πάρα πολύ μικρά, φαινόμενα, που σχηματίζουν σωρείτη και διστάζει κανείς να τα απομονώσει. Δηλαδή γύρω στα 1926, εκεί κοντά. Ο Κουγέας ήταν πολύ γερό μυαλό· αλλά επιστημονικά εργαζόταν λίγο, κάποτε βιαστικά. Ουσιαστικά δεν άφησε στην αθηναϊκή ιστοριογραφία ό,τι μπορούσαμε να περιμένουμε απ' αυτόν.

Σ.Π.: *Σχετικά με τις δυτικές επιδράσεις, ποιες και σε ποιο βαθμό θεωρείτε ότι υπήρξαν δημιουργικά αφομοιωτικές ή μιμητικές, πάντοτε για την ιστοριογραφία;*

Όταν ο Παπαρρηγόπουλος βάζει ένα παράθεμα από τον Guizot έξω από την Ιστορία του και επαναλαμβάνεται αυτό σε όλους τους τόμους, σε όλες τις εκδόσεις τους, βεβαίως θα πούμε ότι υπάρχει μια φοβερή θέληση να δείξει τον δάσκαλό του· και ας πούμε κιόλας ότι αυτή η θέληση ήταν ό,τι είπαμε πριν, η διψώσα έλαφος. Όλος ο 19ος αιώνας είναι η προσπάθεια για την απόκτηση της εθνικής ενότητας. Επήγε στον Guizot γιατί ο Guizot εξυπηρετούσε την δική του σκέψη, την δική του την διάθεση. Βεβαίως, η ιστοριογραφία αυτή με το πνεύμα της ενότητας βγαίνει από τον Guizot. Το πνεύμα της ενότητας είναι ο μεγάλος λόγος του Παπαρρηγόπουλου και ο μεγάλος λόγος του ελληνισμού εκείνα τα χρόνια. Ο Παπαρρηγόπουλος ενώνοντας μέσα από το Βυζάντιο τα περασμένα, την ενότητα ζητά· την ενότητα ζητούν οι διαφωτιστές, οι οποίοι θέλουν να αναχθούν στην αρχαιότητα, και την ενότητα ζητάνε και οι καθαρώς θρησκευόμενοι, οι οποίοι θέλουν να ξανασιμίζουν με το Πατριαρχείο. Την ενότητα αναζητούν όλοι με διαφορετικούς τρόπους. Αλλά το Πατριαρχείο για τους μεν είναι σύμβολο ενότητας, για τους δε είναι σύμβολο της διάσπασης. Το 1850 είναι μεγάλη στιγμή.

Ν.Α.: *Υπήρξαν μιμήσεις που θα τις χαρακτηρίζατε ως μόδες;*

Βέβαια υπάρχουν αλλά νομίζω ότι είναι εξώπετσες, γι' αυτό τις λέω μόδες. Υπάρχουν, άλλες, οι μεγάλες συναντήσεις, οι οποίες ανταποκρίνονται σε μεγάλα κινήματα των ψυχών και όπου κάθε φορά που τις προσδέχεται μια παιδεία αφομοιώνει με τα δικά της τα χαρακτηριστικά· γι' αυτό, δεν μπορούμε να μιλήσουμε για τον ρομαντισμό, εκτός αν προβείτε σε συνεχείς αφαιρέσεις και βγάλουμε στο τέλος ένα πολύ μικρό πράγμα που να είναι ο

ρομαντισμός. Εδώ είναι ο ελληνικός ρομαντισμός, ο ιταλικός κ.λπ. Και για τις μόδες αυτό ισχύει σε πολύ μικρότερη κλίμακα: είναι ξένα σώματα παρείσακτα, τα οποία επιζούν λίγο και φεύγουν. Τα μεγάλα κινήματα που επέζησαν από την μεταγενέστερη Ευρώπη είναι ο διαφωτισμός, ο ρομαντισμός και ο νατουραλισμός.

Σ.Π.: *Εδώ και δύο αιώνες, για να μην προχωρήσουμε σε προγενέστερες εποχές, η ιστοριογραφική κρίση για το Βυζάντιο μεταβάλλεται με αλλεπάλληλες αναθεωρήσεις. Πώς επέρχονται οι αναθεωρήσεις αυτές στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία και, κατά κύριο λόγο, πώς εκδηλώνονται μέσα από τη μετακίνησή τους στην ελληνική;*

Μα νομίζω ότι η αρχή είναι πάντοτε τα πολλαπλά αίτια. Δεν γλιτώνεις από αυτά. Η αρχή, πάντως, της κίνησης αυτής είναι η ανακάλυψη από τους Δυτικούς του Μεσαίωνα. Ανακαλύπτουν τον Μεσαίωνα και εδώ αντίστοιχα η παρακολούθηση των ξένων κινήματων, ας πούμε, μας φέρνει σε κάτι που μας χρειάζεται: στον ελληνικό Μεσαίωνα· και ο ελληνικός Μεσαίωνας είναι το Βυζάντιο. Ο Παπαρρηγόπουλος, νέος, είναι αντίθετος σε μια τέτοια θεώρηση, αλλά ύστερα φαντάζομαι ότι βρίσκει μέσα στον Guizot ή σε άλλους τα στοιχεία εκείνα τα οποία τον βολεύουν και τα προσεταιρίζεται πλέον. Αλλά το παράλληλο μεταξύ του Βυζαντίου και του Μεσαίωνα και η ανέλευση του Μεσαίωνα, που παρασύρει και την ανέλευση του Βυζαντίου, νομίζω ότι είναι πιθανή έκθεση της πορείας. Είπαμε, πολλαπλά αίτια. Το Βυζάντιο επιτρέπει και μια ομαλή μετάβαση από την μια περίοδο στην άλλη, δίνει την εν χρόνω ενότητα του ελληνισμού. Όλα αυτά τα φέρνει η ανέλευση του Βυζαντίου, η οποία είναι πολύ κατάλληλη για να εκφράσει πολύτροπα την ενότητα του ελληνισμού.

Σ.Π.: *Παρενθετικά και μόνο, η χρήση της έννοιας «Βυζάντιο», απ' ό,τι προκύπτει στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία, έπεται κατά ένα δυο αιώνες της πτώσης της Πόλης. Δεν υπήρχε Βυζαντινή Αυτοκρατορία, βυζαντινοί αυτοκράτορες, Βυζάντιο. Έχει εντοπιστεί πότε πρωτοεισάγεται στην Ελλάδα η χρήση του όρου;*

Ο Παπαρρηγόπουλος χρησιμοποίησε το Βυζάντιο στην αρχή της σταδιοδρομίας του και ύστερα το απεμπόλησε. Ακριβώς για την δυσφημία την οποία είχε ο όρος στην Δύση. Αλλά όταν το πρωτοχρησιμοποιεί, το χρησιμοποιεί με καθαρώς δυτικά πρότυπα και, δηλαδή, ασυμπαθώς. Εκείνοι που μένουν πιστοί στο σχήμα το άλλο, είναι οι οπαδοί του Διαφωτισμού, οι οποίοι, νομίζω, και στον Διαφωτισμό μου μέσα και στον Παπαρρηγόπουλο, λέω με πόσο ωμό τρόπο μιλούν για το Βυζάντιο. Ο Παπαρρηγόπουλος ο ίδιος, για όλους αυτούς τους λόγους, απέβαλε τον όρο Βυζάντιο τελικά. Δηλαδή, όταν γράφει την Ιστορία του, ακόμα μένει στο διάγραμμα που ονοματίζει την βυζαντινή περίοδο, αλλά ύστερα έχουμε σειρά από δημοσιεύματά του όπου θέλει να αποφύγει την δυσφημία: καθιερώνει την ελληνική χριστιανική αυτοκρατορία. Άλλωστε, όταν ανεβάζει την έννοια του ελληνισμού (ο πρώτος ελληνισμός, ο δεύτερος ελληνισμός, τρίτος ελληνισμός, μακεδονικός ελληνισμός κ.λπ.), είναι για να φύγει από την έννοια του Βυζαντίου. Είναι οι διάφοροι ελ-

ληνισμοί που, κατά την θεωρία του, διαδέχονται ο ένας τον άλλο.

Αλλά η πρώτη χρήση της λέξης Βυζάντιο τοποθετείται, στην Ελλάδα, στον 18ο αιώνα;

Είναι επικίνδυνο να μιλούμε για πρώτη χρήση· πάντως, στον 18ο αιώνα έχουμε μια ιστορία του Βυζαντίου· είναι του Βυζαντίου, είναι η πόλη του Βύζαντος και η αυτοκρατορία όλη.

Στον 18ο:



Στον 18ο, ναι· αναφέρομαι στην «Βυζαντίδα» του Ι. Στάνου, το 1767. Μετά είναι που αρχίζει και παίρνει connotations (συνδηλώσεις, είπαμε να τις λέμε) αρνητικές, και δημιουργούνται προβλήματα για την Ελλάδα. Ο Buchon, που ζει στην Ελλάδα, στα 1840-41, και δημοσιεύει τις εντυπώσεις του δυο χρόνια αργότερα, βεβαιώνει ότι οι Έλληνες λόγιοι περιφρονούν το Βυζάντιο. Είναι πολύ χαρακτηριστικό: ξέρει αυτός καλά τα ελληνικά πράγματα. Δεν έχει αρχίσει ακόμη η προσπάθεια του Παπαρρηγόπουλου για να καταστήσει το Βυζάντιο κρίκο μιας ενιαίας ελληνικής ιστορίας ανάμεσα στην αρχαιότητα και τον σύγχρονο ελληνισμό. Στα '52-'53, ο Ζαμπέλιος ξεκινάει με το Βυζάντιο, και από εκεί και πέρα γίνεται η στροφή.

Ιστορία των συνειδήσεων

Σ.Π.: Στον πρόλόγό σας στον Παπαρρηγόπουλο, αλλά και αλλού, αναφέρεσθε σε ορισμένες κλίμακες –στάδια της ιστοριογραφικής μελέτης–, ιστορία των γραμμάτων, ύστερα, διαδοχικά, ιστορία της λογοτεχνίας, ιστορία των ιδεών, ιστορία των νοοτροπιών και ιστορία των συνειδήσεων. Το σχήμα αυτό σηματοδοτεί και τη δική σας επιστημονι-

κή πορεία, όπως έχει ήδη επισημανθεί, με βάση την εργογραφία σας. Ανάμεσα σ' αυτές τις κλίμακες, πού θα εντοπίζατε τις ειδοποιούνες διαφορές;

Μα ξεκινάω από ένα καθαρά λογοτεχνικό κλίμα. Συνεπώς το πρώτο μου στάδιο είναι οι επιφυλλίδες μου στην *Πρωία* και στην *Πολιτεία*, πριν να φθάσω ακόμα στο *Βήμα*, οι οποίες δίνουν καθαρώς τον καθιερωμένο, τον παλιό τύπο του feuilleton, της επιφυλλίδας της στηριζόμενης κατά κανόνα σε ένα συγκεκριμένο βιβλίο. Είναι οι βιβλιοκριτικές. Οι λόγοι για τους οποίους έφυγα από την λογοτεχνική κριτική είναι φυσικά ποικίλοι (και πάλι τα πολλαπλά αίτια). Αυτό ήταν ένας από τους λόγους της τροπής μου προς κάτι που έμοιαζε περισσότερο με την ιστορία παρά με την καθαρά κριτική του συγκεκριμένου βιβλίου. Άλλος λόγος, εξίσου άξιος μνείας, είναι ότι με εκούραζαν οι σχετικές υποχρεώσεις μου. Καθώς ήθελα να είμαι ευσυνειδητός, το τι καταβρόχθισα από ελληνικά λογοτεχνικά βιβλία είναι απίστευτο· αυτό με ενοχλούσε. Τον καιρό που μπορούσα να διαθέσω για να μορφώνομαι, έπρεπε να διαβάσω τα ποιήματα του οποιουδήποτε εκκολαπτόμενου: ελογάριαζα ότι έδωαινε τότε μία συλλογή κάθε μέρα· τώρα βγαίνουν δέκα κάθε μέρα.

Αυτά, μαζί με κάποιες έμφυτες ροπές –είπαμε, ο ιστοριογράφος γεννιέται– με έφεραν σε κάτι που ολοένα εξεμάκραινε από την κριτική, και επλησίαζε προς την ιστορία: χρωστικές που σιγά σιγά έγιναν πιο φανερές.

Τέλος, άλλος λόγος πρέπει να είναι ο Αποστολάκης: χωρίζομαι βαθμιαία από τον Αποστολάκη, και αφήνω και την αισθητική μαζί. Λοιπόν, φεύγω από την αισθητική θεώρηση του λογοτεχνήματος και ρίχνω το βάρος στο άλλο σκέλος της κριτικής του βιβλίου, όχι στην μορφολογία, αλλά στο περιεχόμενο. Δηλαδή περνάω από την κριτική στην ιστορία. Δεκαετία του '30. Μέσα εκεί γίνονται αυτά τα πράγματα. Δεν θυμάμαι τότε γράφω στην *Πρωία*. Στα 1928 παντρεύτηκα, θα είναι γύρω στα '30. Ύστερα είναι η *Πολιτεία* του Νικολούδη· μετά γνωρίζομαι με πρόσωπα στην *Πολιτεία* τα οποία πηγαίνουν προς το *Βήμα* και με έλκουν και εμένα. Εκεί είναι γύρω στα '35. Η στροφή μου έξω από την αισθητική πρέπει να είναι πιο κοντά στο '40 παρά στο '30. Στα '30 ήταν ακόμα η παρουσία του Αποστολάκη στην ιδεολογία μας πιο αισθητή.

Λοιπόν, περνάω έτσι σε κάτι που είναι ιστορία, όχι όμως ιστορία μορφολογίας, αλλά ιστορία ιδεών, κατ' ανάγκη, αφού εγκαταλείπω τις αισθητικές κρίσεις. Από εκεί, να περάσω στην ιστορία των γραμμάτων είναι πολύ εύκολο: έρχονται τα χρόνια της Κατοχής, αρχίζω και μελετώ την ιστορία, καθ' αυτό ιστορία των γραμμάτων, και βγαίνω πλέον ως ιστορικός των γραμμάτων. Τα γράμματα με έμφαση προς τις ιδέες, η αισθητική μου θεώρηση είναι κιόλας μικρή στις πρώτες εκδόσεις της γραμματολογίας, '48 δηλαδή. Αυτό από όπου δεν επέρασα, είναι η ιστορία των mentalités. Εκεί υπάρχει ένα ξεστράτισμα, κατα την αντίληψή μου, στην στροφή προς τις νοοτροπίες, αφού παύει πλέον να υπάρχει ο λόγος ως κυρίαρχος. Η δική μου η πόρευση προς την ιστορία των συνειδήσεων μου φαίνεται πολύ πιο ομαλή και πολύ πιο ανθρώπινη. Δεν πηγαίνει πλέον σε γενικές έννοιες, mentalités, αλλά σε συγκεκριμένες συνειδήσεις: το τι γίνεται

μέσα στην συνείδηση του κάθε ανθρώπου, τι συνειδητό διαθέτει από τις εμπειρίες του. Ώστε απλώς από την ιστορία των νοοτροπιών δεν επέρασα. Ίσως θα είχα περάσει, αν δεν είχα γνωρίσει πάρα πολύ αργά τον Lucien Febvre, γιατί οι mentalités βγαίνουν από την σχολή των Annales, βέβαια. Εγώ αυτά τα αγνόησα, και τον Lucien Febvre τον γνώρισα πολύ μετά τον πόλεμο. Με ιδιαίτερη συγκίνηση, γιατί ξαναβρήκα σ' αυτόν πολλούς προβληματισμούς που και εμένα με απασχολούσαν και αισθανθήκα σαν να έβρισκα ένα πρόσωπο που έπρεπε να το γνωρίζω. Λυπούμαι άλλωστε που δεν συναντηθήκαμε. Πέθανε αρκετά μετά το '50.

Αργότερα, παρηγορήθηκα από τις επαφές μου με τον Robert Mandrou, νομίζω ότι ο λόγος του εσυνέχισε την διδασκαλία του Lucien Febvre. Άλλος άνθρωπος τον οποίο ανεκάλυψα επίσης αργά είναι ο Daniel Halévy. Ακόμη αργότερα, θυμούμαι την έκπληξή μου και την απορία μου και τον θαυμασμό μου, όταν σε κάποιο σταθμό –τότε έταξιδευα με τραίνο– αγόρασα του Halévy ένα γεροντικό έργο, την πρώτη του έκδοση δυστυχώς την έχασα, *Η επιτάχυνση στην ιστορία*. Απόρρησα τότε για την θεώρηση αυτήν της ιστορίας, και μου εγέννησε και κάποιες αμφιβολίες, κιόλας, γιατί η επιτάχυνση είναι όχι άνιση αλλά κάποτε είναι και παλίνδρομη. Υπάρχει πυκνωση και αραιώμα και σ' αυτά όπως και σε όλα τα φαινόμενα. Ύστερα, σαν καλός sourceur που πρέπει να είμαι –αφού αυτό είναι το επάγγελμά μας–, βρήκα ότι η θεώρηση αυτή υποστηρίχθηκε από τον Μαρξ. Πάντως μπορεί ο Halévy να το πήρε από τον Μαρξ, από το πέρασμά του πολύ κοντά στον Μαρξ. Όμως, το βιβλιαράκι αυτό μου επέτρεψε να γνωρίσω το έργο του Halévy, τον οποίο έχω τώρα στην πρώτη σειρά των Γάλλων δημοσιολόγων του καιρού μας.

Γ.Δ.: Βλέπει κανείς μια αντίστροφη πορεία στην δική σας περίπτωση. Περνάτε από την κριτική στην ιστορία, ενώ την ίδια εποχή βλέπει κανείς να περνάνε τα ρεύματα στη Δυτική Ευρώπη από την ιστορία στη *nouvelle critique*, η οποία μόνο στις μέρες μας αρχίζει να αμφισβητείται πλέον εντονότατα και ξαναγυρίζουμε στην ιστορία.

Ναι, αλλά η δική μου η ιστορία είναι ατομική, ενώ τα φαινόμενα τα οποία αναφέρετε είναι κοινωνικά, βεβαίως. Ειδικά, ο άνθρωπος φυσικά έλκεται από την μνήμη. Η μνήμη ολοένα περισσότερο βαρραίνει στην ζωή μας: όταν είμαστε νεότεροι, φυσικά έχουμε λιγότερες μνήμες: ύστερα ελαττώνεται η δημιουργικότητα στον άνθρωπο και την αντικαταστέει με την μνήμη.

Γ.Δ.: Πώς πήγατε αντίθετα σε ένα ρεύμα τόσο ισχυρό, όσο το ρεύμα της *nouvelle critique*, μολονότι ήσασταν σ' αυτή τη σειρά;

Να σας πω, νομίζω ότι ήδη με είχε γοητεύσει η ιστορία. Με είχε γοητεύσει ένα πνεύμα όπως του Sainte Beuve, δηλαδή η βαθιά εμφύτευση μέσα στο ιστορικό, μέσα στην έννοια του χρόνου. Και όταν πλέον άρχισαν, εγώ είχα εντελώς ξεφύγει από κάθε κλίμα ξένο προς την διαχρονία. Και αντιθέτως, με μεγάλη δυσφορία, έχοντας διαβάσει Michelet, edιάβασα τον μικρό Michelet, του Roland Barthes, τον οποίον δεν εγνώριζα πριν καθόλου, και είπα μέσα μου: Ce n'est pas ça.

Σ.Π.: Ακριβώς επειδή είμαστε στο ζήτημα της μετάβασης από την ιστορία των γραμμάτων στην ιστορία της λογοτεχνίας, των ιδεών και των συνειδήσεων –αυτή η εμπειρία που ξεκινάει με την κριτική αποτίμηση των κειμένων για να καταλήξει στην ιστορική προσέγγιση της γραμματείας–, μήπως θα μπορούσατε να μας πείτε δυο λόγια πάνω στο ακόλουθο ερώτημα: Στην ιστορία της λογοτεχνίας μπορούν να υπάρξουν κάποια αντικειμενικά στοιχεία που εδραιώνουν την κριτική αποτίμηση και τελική κατάταξη των διαφόρων κειμένων;

Ναι. Δύο ειδών. Το βασικό είναι φυσικά στην κριτική, και έτσι προσπαθούσα να ασκήσω την κριτική. Είναι να δεις τι επεδίωξε ο συγγραφέας και τι επέτυχε. Δηλαδή, όπως πάντοτε, να χρησιμοποιείς τα μέτρα του κρινομένου και όχι τα δικά σου. Το *décalage* (απόσπασμα) ανάμεσα στα δύο, δείχνει το βαθμό της επιτυχίας. Τώρα, πείτε ότι κάνω πνεύμα: αν θέλησε να κάνει ένα κακό βιβλίο και το πέτυχε, τότε είναι εντάξει· αλλά αν προσπάθησε να κάνει κάτι υψηλό και έκανε κάτι γελοίο, δεν είναι εντάξει. Αυτό είναι η μία κρίση.

Η άλλη κρίση θεμελιώνεται στα στοιχεία που υπάρχουν στην συνείδηση του συγγραφέα. Τα δύο δεν απέχουν πολύ, γιατί ουσιαστικά και στην συνείδηση του συγγραφέα ανήκουν αυτά που λέω πάντοτε, ότι δεν υπάρχει κάτι ιδιαίτερο, ένα κλειδί, που είναι η μέθοδος, υπάρχουν η λογική όπως την ξέρουμε και η ηθική όπως την εμάθαμε από παιδιά. Λοιπόν, η συνέπεια είναι το πρώτο. Όταν κάποιος γράφει, πρέπει να ξέρει να γράφει. Τόσο απλά. Όμως, το να ξέρει να γράφει το λέω πια εγώ, δεν το παίρνω από εκείνον· απλώς μπορώ να του δείξω –και εκεί θα υπάρξει η διάστασή μου με το αντικείμενό μου– ότι δεν ξέρει να γράφει. Εκεί ξανάρχεται ο κριτικός στο αέρα· ο κριτικός ο οποίος κρίνει πια. Δεν κρίνει την επιτυχία ανάλογα με τον σκοπό, αλλά κρίνει την επιτυχία ανάλογα με την δική του θέση.

Εκεί υπεισέρχεται το ερώτημά μας: δηλαδή ο ρόλος του υποκειμενισμού στο λόγο του κριτικού.

Μα δεν είναι υποκειμενισμός. Υποκειμενισμός ίσως είναι στην πρώτη περίπτωση. Στην πρώτη περίπτωση, πραγματικά δέχομαι το υποκείμενο του συγγραφέα, και δέχομαι τα δικά του κίνητρα ως νόμιμα και από εκεί και πέρα βλέπω το παιχνίδι πώς παίζεται. Η δεύτερη περίπτωση είναι άκρως αντικειμενική, γιατί μπορώ να αποδείξω στον συγγραφέα ότι δεν φεύγω από τις αρχές της λογικής ή της ηθικής, τις οποίες έχει αυτός στον οποίο μιλώ.

Σ.Π.: Στην δική σας Ιστορία της Λογοτεχνίας θεωρείτε ότι επικράτησε κατά κύριο λόγο η ιστορική αξιολόγηση και εκτίμηση ή μια αισθητική αποτίμηση;

Νομίζω ότι, σε αναλογία (8 εκδόσεις έχουμε τώρα και μεταβολές σε όλες, μικρές ή μεγάλες), η αισθητική αποτίμηση ελαττώθηκε εις όφελος της ιστορικής προοπτικής (perspective). Νομίζω ότι σιγά σιγά απέβαλα μεγάλο μέρος από την αισθητική κρίση. Εθεώρησα ότι δεν υπάρχει αντικειμενική αισθητική, και, επειδή ήθελα όσο μπορούσε να είναι το βιβλίο μου αντικειμενικό, ελαττώθηκαν τα στοιχεία των αισθητικών κρίσεων. Εσείς μιλήσα-

τε για τον Παπαδιαμάντη πριν. Εγώ για τον Παπαδιαμάντη έγραψα ότι τα ελληνικά του δεν είναι ελληνικά. Και έβαλα και φράση του. Από όλους αυτούς τους θορυβοποιούς γύρω στο θέμα, κανείς δεν μου είπε ότι το φρασίδιο που παραθέτω δεν είναι σωστό, ότι έχω άδικο. Ποτέ. Ούτε ένας δεν μπόρεσε να κλονίσει τα επιχειρήματά μου, τα οποία σταματάνε εκεί.

Ν.Α.: Το ίδιο αίσθημα είχα και για την κριτική που σας έχει ασκηθεί σε σχέση με τα όσα γράφετε για τον Σουρή. Εκεί δεν είναι αισθητικό το θέμα, είναι το περιεχόμενο (εφησυχαστική σάτιρα κ.λπ.). Σ.Π.: Ναι, αλλά υπάρχει μια διαφορά μεταξύ Σουρή και Παπαδιαμάντη: αργότερα ο Μουλλάς, μιλώντας σε ημερίδα που οργάνωσε η Εταιρεία Σπουδών, επανήλθε στο ζήτημα –προ δύο ετών– και όλη η έμφαση στο ζήτημα της δικιάς του προσέγγισης, για τη θέση σας ως προς τον Παπαδιαμάντη, ήταν για τον ηθογραφικό χαρακτήρα, που σχετίζεται με μια στάσιμη κοινωνία, Σκιάθο κ.λπ. Και ομολογώ ότι, επειδή διαισθανόμουν ότι υπήρχε κάποιο πρόβλημα με αυτό, ήθελα να το καταλάβω κάπως καλύτερα το ζήτημα. Γι' αυτό έχει μπει το ερώτημα σε σχέση με τον Παπαδιαμάντη.

Βεβαίως υπάρχει ανάμεσα από τις γραμμές μου μια αποδοκιμασία της ηθογραφίας, λαογραφίας κ.λπ. Αλλά αυτά που λέω για τον Παπαδιαμάντη ισχύουν γι' αυτά που λέω, δηλαδή είναι προχειρογραμμένα ελληνικά. Προχειρογράφος, βιαστικός, και από εκεί και πέρα έρχονται τα άλλα, οι δικές μου διαμαρτυρίες. Αλλά αυτά δεν τα άγγιξα. Και με τον Σουρή.

Σ.Π.: Κλείνοντας το θέμα αυτό: Υπάρχει μια δικιά σας μετατόπιση στην αντιμετώπισή σας του Παπαδιαμάντη μεταξύ της προπολεμικής περιόδου και της μεταπολεμικής, δηλαδή είναι αυτή η τελική σας αξιολόγηση; Το λέω αυτό διότι υπάρχει η επιφυλλίδα σας στο Ελεύθερο Βήμα του '37, τα «Θρακικά», με αφορμή τον Βιζυηνό, όπου ήσαστε καταδικαστικός του Βιζυηνού, υποστηρίζετε πως «αν εξαιρέσει κανείς μερικά του διηγήματα, τά όποια καί αυτά μάλλον άφηγήσεις είναι παρά διηγήματα καί δέν συγκρίνονται παραδείγματος χάριν μέ τά έργα τών συγχρόνων του, τοῦ Ροΐδη καί τοῦ Παπαδιαμάντη, τά άλλα του έργα δέν διαβάσσονται».

Αν δεν βελτιώσεις κάπως την κρίση σου για τις γνώσεις σου από τα τριάντα στα σαράντα σου ή πενήντα χρόνια, θα είναι τούτο πολύς ο βάρος σου.

Intermezzo

Ν.Α.: Μια πιο προσωπικού τόνου ερώτηση: Παρακολουθώντας αυτή την πορεία, έχει κανείς την αίσθηση μιας διαρκούς μοναξιάς: σαν τα εξωτερικά γεγονότα, τα οποία εν πάσει περιπτώσει είναι δραματικά, να μην επιδρούν στις προτεραιότητές σας.

Έχετε δίκιο: και συνάμα επιστημονική μοναξιά: μου αρέσει αυτή η λέξη. Ενώ είμαι φίλος και έχω ανάγκη από κοινωνικές, με την υψηλότερη σημασία του όρου, σχέσεις, το έργο μου θεμελιώθηκε κατ' εξοχήν στην ανάγνωση επάνω και στην προσωπική ζήτηση. Εγώ, οι

άνθρωποι που με βοήθησαν, οι συγγραφείς που με βοήθησαν, τα κείμενα. Επιστημονική μοναξιά: μόνος μου οδηγήθηκα προς λύσεις, αλλά και με πολύ ολίγη εξάρτηση από τον εξωτερικό κόσμο. Επιστημονικούς εταίρους σχεδόν δεν είχα. Πολύ αργότερα απέκτησα, νεότερους μου, συνεταιίρους. Βάλτε κι αυτά: ποτέ δεν εδίδαξα με τρόπο κάπως μεθοδικό, κάπως συνεπόμενο, ποτέ δεν είχα γύρω μου κύκλο συναδέλφων, μόνος μου εμεγάλωσα.

Ν.Α.: Το ερώτημα είναι ότι, ενώ δεν είχατε κύκλο σε θεσμοθετημένες διαδικασίες, πανεπιστήμια κ.λπ., είχατε, όμως, κύκλο από αρκετά παλιά, σχεδόν επί καθημερινής βάσεως. Πώς ήταν δυνατόν αυτός ο κύκλος τελικά, σε στιγμές π.χ. όπως η Κατοχή, να μην επιδράσει επάνω σας στη διαμόρφωση των προτεραιοτήτων;

Δεν ξέρω. Είναι η μοναξιά. Είπατε τη λέξη που μου έλειπε. Στην Κατοχή επάνω, υποτυπωδώς βέβαια, έκανα την δουλειά μου. Βρέθηκα μπλεγμένος σε κινήσεις αντιστασιακές, αλλά σχεδόν όλα αυτά εγίνονταν έξω από την απασχόλησή μου. Η απασχόλησή μου ήταν άλλη, άλλο το επάγγελμά μου.

Ν.Α.: Είναι το επάγγελμά σας ή είναι αυτό που τελικά σας νοιάζει και σας καίει;

Αυτό που με νοιάζει και με καίει, είναι το επάγγελμά μου: η μελέτη.

Ν.Α.: Δεν συμβαίνει με όλους αυτό.

Ό,τι λέγαμε «υπηρεσιακό» με τον Σεφέρη. Τα υπηρεσιακά μου αυτά ήταν.

Ν.Α.: Εκείνος εννοούσε το Υπουργείο.

Όχι. Κι εκείνος στην σχέση του μαζί μου, πάντοτε τα υπηρεσιακά μας ήταν τα φιλολογικά. Και αυτή η μοναξιά εξηγεί την απουσία αντιδράσεων σε όλα αυτά τα φαινόμενα. Αντιδράσεων πνευματικών, εννοώ πια. Το ότι μπήκα στο ΕΑΜ δεν είχε καμιά σχέση, δεν με άγγιξε καθόλου. Επαγγελματικά μπορεί να με επηρέασε κάποια στιγμή, αλλά δεν ήταν αυτό.

Ν.Α.: Όστε υπήρξε και κάποια φάση δραστηριοποίησης στο ΕΑΜ;

Α, όχι δραστηριοποίηση, c'est trop dire. Σημειώστε ότι δεν ήμουν κομμουνιστής, και αυτό με κράτησε σε κάποια απόσταση. Αλλά έκανα ό,τι μπορούσα. Σας λέω ότι ακόμη και σε στοιχεία καθημερινής διαβίωσης είχα επαφές, αλλά δεν με άλλαξαν σχεδόν σε τίποτε. Ένα δύο μανιφέστα υπέγραψα, ώπου κατάλαβα ότι πρέπει να υπογράψω μόνο ό,τι γράφω και το εσταμάτησα κι αυτό.

Ν.Α.: Για εκείνη την εποχή, δεν σας πέρασε από το νου, περισσότερο βιωματικά, ότι με την Απελευθέρωση θα μπορούσαμε να βγούμε από την κακοδαιμονία του *riétisme*, της ρητορείας, και ότι θα μπορούσε να υπάρχει κάτι που άγγιζε πραγματικά συνειδήσεις;

Όχι. Καθόλου. Δεν μπορώ να μαρτυρήσω τίποτε σχετικό. Αν πέρασε και δεν μ' άγγιξε, αν το αδιάβροχό μου ήταν καλό: όχι, δεν νομίζω.

Η εθνική αυτοσυστασία

Σ.Π.: Στην ιστορία των συνειδήσεων του νεότερου ελληνισμού ποια θέση κατέχει η Ευρώπη; Ασφαλώς οι ιστοριογράφοι διακρίνουν αρκετά εύκολα τις απόψεις των λογίων, και γενικά των ηγετικών ομάδων. Μπορούν όμως να προχωρήσουν στις απόψεις των άλλων κοινωνικών στρωμάτων με υποθέσεις ή με τη βοήθεια τεκμηρίων, και ποιων;

Δεν θα μπορούσα να απαντήσω στο δεύτερο μέρος, μόνο για την λογιосύνη είμαι σε θέση να μιλήσω. Είναι ένα πάρα πολύ μεγάλο πρόβλημα αυτό, στο οποίο δεν έδωσα την λύση. Νομίζω ότι έχω μείνει πίσω, γιατί εξακολουθώ να βλέπω μέσα στον Διαφωτισμό, ας πούμε, φαινόμενα τα οποία δεν ανταποκρίνονται με τους καιρούς μας. Σήμερα, αυτή η τροπή προς τον λαϊκισμό με αφήνει εντελώς ξένο. Αφήστε που γλωσσικά ήταν ολέθριο στην Ελλάδα αυτό που έγινε. Αυτό μου θυμίζει ότι δεν σας τελείωσα την ιστορία. Περνάμε έτσι από την μια στην άλλη ιστορία. Έλεγα στον κύριο Μανόλη [Τριανταφυλλίδη] ότι αν επιβάλουμε την δημοτική, θα την κάνουμε σαν την καθαρεύουσα, γιατί οι λαοί κάνουν την γλώσσα και όχι η γλώσσα τους λαούς. Και πράγματι τώρα έχουμε αυτό το φαινόμενο. Μιας δημοτικής με όλα τα ελαττώματα της καθαρεύουσας, πολλαπλασιασμένα μάλιστα από την ευκολία. Ως προς το πρώτο μέρος, το είδαμε, ως προς το δεύτερο, πραγματικά δεν μπορώ.

Σ.Π.: Η αντίχρεση των στοιχείων της εθνικής μας αυτοσυστασίας, όπως έχει οριστεί λ.χ. στη διακήρυξη του Ο.Μ.Ε.Δ., πώς μπορεί να αποφύγει την εξαέρωσή της, οδηγώντας και στην ανάγκη διαλόγου με άλλες εθνικές ιδιοσυστασίες και γενικότερα με τον ευρωπαϊκό πολιτισμικό μας περίγυρο;

Εδώ τα ερωτήματα που θέτετε έχουν μια ελαφρά χροιά πολιτικής και εκεί δεν είμαι σε θέση να απαντήσω. Πάλι πηγαίνοντας προς τα πίσω (ενώ η πολιτική πρέπει να κοιτάζει μπροστά), θα έλεγα ότι ο εθνικισμός καθ' εαυτόν είναι αντιθετικός. Είναι πάρα πολύ δύσκολο να έχετε έναν εθνικισμό ο οποίος να είναι συνθετικός. Είναι διαλυτικός, ώστε αυτό που πρέπει να αναιρεθεί είναι ο εθνικισμός καθ' εαυτόν. Τώρα, αν μέσα στον εθνικισμό υπάρχει η αυτοσυστασία, αυτό είναι ζήτημα ψηφιδωτού. Νομίζω ότι από την άλλη μεριά του παραπετάσματος έγινε προσπάθεια, πάρα πολύ άτυχη, άλλωστε, να γίνουν αυτά τα ψηφιδωτά. Αλλά μπορεί κανείς να συλλάβει έναν κόσμο όπου ο διαφορετικός να μην είναι εχθρός. Να αναγνωρίζεται ο διαφορετικός. Αυτό που στην κοινωνία μας γίνεται, έπρεπε να μπορεί να γίνει και σε μια κοινωνία εθνών. Ο ειρηνικός εθνικισμός, δηλαδή η ικανότητα να αγαπάς χωρίς μίσος, είναι κάτι δύσκολο, καθώς φαίνεται. Μέσα στην έννοια της αγάπης έχουμε αντίστοιχο το μίσος· και στα εθνικά φαινόμενα είναι τούτο πολύ αισθητό.

Γ.Δ.: Να θέσουμε διαφορετικά το ερώτημα: Τι είναι η Ελλάδα; Ανατολή ή Δύση;

Η Ελλάδα μοιάζει σε πολλές στιγμές να θέλει την Ανατολή· εγώ πιστεύω ότι είναι Δύση. Ορισμένα φαινόμενα νεοελληνικά δείχνουν μια έλξη προς την Ανατολή. Όταν έγινε η εκστρατεία του Εδεν στην Αίγυπτο, μεγάλη ήταν η μερίδα των Ελλήνων που ένιωσε μια φρεϊκίαση φιλοαι-

γυπτιακή. Ο εχθρός μας, πολύ συχνά, σε χρονογράφους, ιστοριογράφους, ανθρώπους του καθημερινού βίου, είναι προς την Δύση. Πολλά από τα περιστατικά που συνδέονται με τα θέματα της Κύπρου μοιάζει να ερμηνεύει η αποστροφή προς δυτικούς παράγοντες. Όλα αυτά δείχνουν οπωσδήποτε μια μερίδα του ελληνισμού να προσβλέπει με πνεύμα αλληλεγγύης προς την Ανατολή. Υπάρχει εκεί μέσα ένα ψυχολογικό πρόβλημα.

Ν.Α.: Εν μέρει διατυπώσατε κάποια στοιχεία της εθνικής ιδιοσυστασίας με αυτό τον τρόπο, οπότε θα μπορούσε να υπάρξει μια διατύπωση.

Ναι, αλλά αγγίξαμε κάτι εναντίον του οποίου έχω κηρυχθεί: την πολύ πρόσφατη ιστορία. Θεωρώ ότι το *rescul* είναι μια από τις ανάγκες της ιστορίας, αυτό ακριβώς που λέμε στα ελληνικά «να πάρεις μια απόσταση». Πραγματικά πιστεύω ότι η ιστορία ολοκληρώνεται μόνο με τις συνέπειες των φαινομένων· πρέπει να γνωρίζεις τις αιτίες των φαινομένων, αλλά και τις συνέπειες. Συνεπώς, μια ιστορία πολύ πρόσφατη δεν είναι ατέραι ιστορία.

Γ.Δ.: Όταν λέγατε πριν ότι ανάμεσα στο 1750 και το 1850 υπήρχε κάτι άλλο, ουσιαστικά μιλάτε για έναν ελληνισμό που βρίσκεται εν πολλοίς και έξω από την Ελλάδα, ή σχεδόν αποκλειστικά έξω από την Ελλάδα, και φέρνει ορισμένα πράγματα στον ελλαδικό χώρο. Όμως αυτός ο ελληνισμός, ο εξωελλαδικός, εξακολουθεί να υπάρχει σήμερα. Μήπως από το 1850 έως σήμερα, υπάρχει μια δυνατότητα ακριβώς να κοιτάξουμε και προς τη Δύση;

Κοιτάξαμε. Μετά το 1850 ξέρουμε ότι είναι η παρακμή της ιδεολογίας του Διαφωτισμού, αλλά είναι και το κίνημα αυτό της απελπισίας του 1880. Όταν βλέπουν πλέον ότι έφθασαν σε ένα αδιέξοδο, ιδίως γλωσσικό αδιέξοδο, στα χρόνια '70 με '80, είναι πλέον ο Μιστριώτης ο ίδιος που διαμαρτύρεται στον ποιητικό διαγωνισμό του 1873. Σταματήστε να βρίσκετε λέξεις από τα αρχαία ελληνικά όταν έχουμε λέξεις ζωντανές. Ο Μιστριώτης αναγγέλλει τον ψυχαρισμό.

Σ.Π.: Συχνά αναφέρεστε στη φθίνουσα καμπύλη που διανύει η πορεία του νέου ελληνισμού. Πιστεύετε ότι η καμπύλη αυτή έχει μεγαλύτερη κλίση από εκείνη που διανύει ο δυτικός πολιτισμός, ή και η ανθρωπότητα στο σύνολό της;

Νομίζω ότι δεν είναι δύσκολη η απάντηση στην γενική τητά της. Φυσικά την τάση αυτή την διακρίνουμε πάρα πολύ έντονα και στις δυτικές δημοκρατίες, τις μεγάλες. Και θα μπορούσε κανείς να ερμηνεύσει κιόλας το φαινόμενο. Αλλά αυτό που μου αρκεί να πω, είναι ότι ο τόπος μας είναι πολύ πιο αδύνατος. Συνεπώς, τα φαινόμενα, τα οποία έξω μπορούν να αφομοιώνονται ή οπωσδήποτε να χωνεύονται μέσα σε γενικότερες προσπάθειες, εδώ απομονώνονται και κινδυνεύουν να γίνουν πολύ πιο νοσηρά.

Ν.Α.: Πού βρίσκεται σήμερα, κατά τη γνώμη σας, η ιστοριογραφία του νέου ελληνισμού; Πώς εκτιμάτε ειδικότερα τις συμβολές, αφ' ενός, στην ιστορία του νέου ελληνικού Διαφωτισμού, όπου συνεχίζουν κατά κάποιο τρόπο τη δική σας διδασκαλία

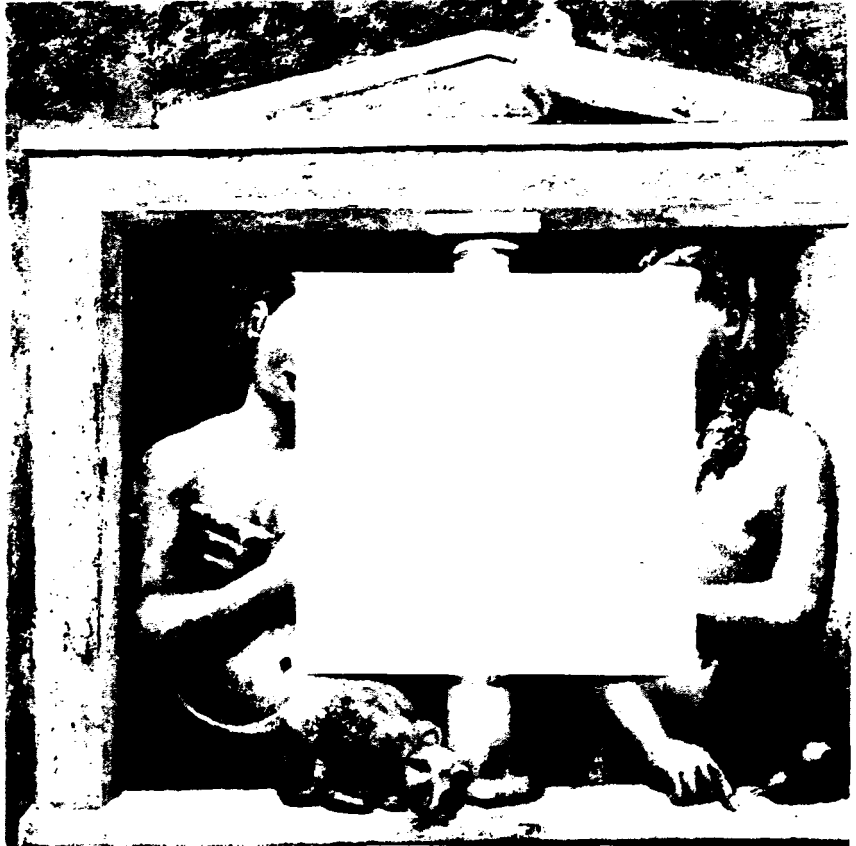
και έρευνα, αφ' ετέρου, στη νεοελληνική οικονομική ιστορία, όπως διεξάγονται στα ερευνητικά προγράμματα που επιδοτούν οι τράπεζες;

Λυπούμαι που θέλω να μην αναφέρω ονόματα, και νομίζω ότι είναι σκόπιμο να μην αναφέρω ονόματα. Αλλά πρέπει να πω ότι η έρευνα του Διαφωτισμού θεωρώ ότι διανύει ακόμη την ανιούσα της. Και σ' αυτό το πράγμα αισθάνομαι, όπως έλεγε κάποιος παλιότερος, ότι ο καλός δάσκαλος είναι αυτός που χαίρεται να κάνει ό,τι

λογικού σώματος είναι αυτός ο εθνοκεντρισμός. Αν πάτε στα 1886, δεν είναι μικρότερος από ό,τι είναι στα 1986.

Ν.Α.: Ο οποίος, κατά τη γνώμη σας, είναι εντονότερος απ' ό,τι σε άλλους λαούς;

Χωρίς καμιά αμφιβολία. Δεν έχουμε παρά να δούμε τις εφημερίδες. Να δούμε κάτι δηλαδή που αγγίζει τα συλλογικά σώματα. Βλέπετε, η δομή του ελληνικού Τύπου είναι εντελώς διαφορετική από τη δομή του βρετανικού



χρειάζεται για να αχρηστευθεί. Λοιπόν, αν, όπως λένε, είμαι δάσκαλος, τότε χαίρομαι πάρα πολύ που αρχίζω και αχρηστεύομαι. Στα θέματα του Διαφωτισμού μου είναι πολύ αισθητό. Ως προς την οικονομική ιστορία, θα πω ότι μας είχε λείψει πάρα πολύ, και συνεπώς ένας κατ' ανάγκην πληθωρισμός, μέσα στις αναλογίες των σχετικών δημοσιευμάτων, δεν είναι βλαβερός. Ας βγουν πολλά, από τα πολλά, τα ολίγα απαραίτητα θα μπουν επίσης μέσα στην ζωή μας και έτσι θα βρεθούμε εν τέλει κερδισμένοι. Αυτά τα δύο σκέλη με ρωτήσατε.

Ν.Α.: Νομίζετε ότι υπάρχουν κίνδυνοι που απειλούν αυτή την πορεία και ποιους θεωρείτε, ας πούμε, σημαντικότερους κινδύνους για τις σημερινές καταστάσεις;

Η μονομέρεια. Ζητάμε να μπει μέσα στο χαρμάνι κι αυτό το στοιχείο που έλειπε και να μην πνίξει τ' άλλα. Να μη μεταβληθεί η χρωστική, αλλά να συμπληρωθεί.

Ν.Α.: Διαβλέπετε έναν νέου τύπου εθνοκεντρισμό στη σύγχρονη νεοελληνική ιστοριογραφία;

Νομίζω ότι είναι πάρα πολύ αισθητός και δεν ξέρω κατά πόσον είναι νέου τύπου ή με νέα λόγια δοσμένος. Από τα βασικά χαρακτηριστικά του νεοελληνικού συλ-

τύπου, κατ' εξοχήν, αλλά και του γαλλικού Τύπου ακόμα. Μια εφημερίδα όπως τη *Monde* δεν την έχουμε εδώ...

Σ.Π.: Συχνά γίνεται η χρήση του όρου «η νεοελληνική επιστήμη» για τη σηματοδότηση των μελετών του νέου ελλητισμού. Θεωρείτε ότι θα μπορούσε να υπάρξει μια επιστήμη εθνικά καθορισμένη ή μήπως επιστρατεύεται ένα φάσμα επιστημών για τη μελέτη ενός έθνους; Η έκφραση «η νεοελληνική επιστήμη» έρχεται και επανέρχεται την τελευταία εικοσαετία.

Νεοελληνική επιστήμη λέμε δύο πράγματα, και πρέπει να τα διαστείλουμε με προσοχή. Είναι η επιστήμη των νεοελληνικών πραγμάτων, και πάρα πολλές φορές όταν χρησιμοποιώ τον όρο, τον χρησιμοποιώ σ' αυτή την σημασία. Η επιστήμη των νεοελληνικών πραγμάτων, όταν γίνεται από Γερμανό ή από οποιονδήποτε. Κάνει νεοελληνική επιστήμη, ασχολείται με τα νεοελληνικά πράγματα. Και νεοελληνική επιστήμη είναι επίσης ο μέσος όρος, το συλλογικό σώμα των ασχολούμενων Ελλήνων με την επιστήμη. Λοιπόν, «η νεοελληνική επιστήμη» στην πρώτη της σημασία δεν μας απασχολεί καθόλου. Ξέρουμε ότι υ-

πάρχει μια επιστήμη των νεοελληνικών πραγμάτων. Ως προς την δεύτερη σημασία, νομίζω ότι εκείνη πλέον υπόκειται στα χαρακτηριστικά τα εθνικά. Υπάρχει μια νεοελληνική επιστήμη, δηλαδή μια επιστήμη η οποία γίνεται από Έλληνες και γίνεται με τα χαρακτηριστικά τους. Και αυτά τα χαρακτηριστικά είναι τα ίδια με εκείνα τα οποία εβλέπαμε πριν από εκατό χρόνια.

Ν.Α.: Συνεπώς, μήπως αυτός ο εθνοκεντρισμός και η μονομέρεια που επισημαίνετε οφείλονται, εν μέρει τουλάχιστον, στη σχετικά περιορισμένη ενημέρωση για τη διεθνή βιβλιογραφική παραγωγή;

Όχι. Η ενημέρωση αυτή γίνεται όσο χρειάζεται για να κάνουμε και μεις ότι ξέρουμε απ' αυτά τα πράγματα. Αλλά αν δεν γίνεται περισσότερη ενημέρωση, είναι επειδή δεν μας χρειάζεται. Είναι η διψώσα έλαφος, αυτό είναι που λείπει.

Ν.Α.: Μήπως πρόκειται για πρακτική αδυναμία ενημέρωσης, λόγω απουσίας υποδομής: βιβλιοθηκών, ερευνητικών κέντρων, επαρκούς αριθμού υποτροφιών;

Όχι, δεν νομίζω. Νομίζω ότι όλα αυτά προσφέρονται αφειδώς. Αυτό που λείπει είναι το ενδιαφέρον. Όπου βλέπετε *carence*, απουσία, είναι ότι δεν χρειάζεται. Είναι ότι «η έλαφος δεν διψάει».

Ν.Α.: Παρά την ύπαρξη βέβαια –επιτρέψτε μου την επισημάνση αυτή– μιας σχιζοφρενείας. Ότι δεν μπορεί να προκόψει κάποιος, τουλάχιστον στα γραμμικά και τις επιστήμες, εάν δεν έχει έρθει απ' έξω.

Δεν ξέρω, δεν είμαι βέβαιος. Δηλαδή μια ετικέτα, να πούμε, που κολλάνε; Μπορεί.

Ν.Α.: Ξεκινάνε έξω, γράφουν ό,τι γράφουν, πολλοί έρχονται εδώ και μετά δεν συνεχίζουν καν.

Βέβαια, έτσι είναι πολύ συχνά.

Ν.Α.: Ποια η χρησιμότητα και ποιους περιορισμούς βλέπετε στη συγκριτική ιστοριογραφία;

Θα είμαι ωμός ως προς τα δικά μου πράγματα. Πάντοτε διεκήρυξα και εξακολουθώ να πιστεύω ότι δεν υπάρχει άλλη φιλολογία από τη συγκριτική. Και με τον ίδιο τρόπο, θα έλεγα ότι αν μιλούμε για έναν από τους λαούς τους ευρωπαϊκούς, δεν υπάρχει άλλη ιστορία από την συγκριτική. Είναι αδύνατον να απομονώσεις ένα τέτοιο φαινόμενο πολιτισμικό για μια περιοχή, και να μην κάνεις συνεχώς συσχετίσεις με τις ξένες παιδείες.

Σ.Π.: Πώς εξηγείται η αδιαφορία, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, για την οθωμανική και ιδίως για την τουρκική ιστορία, και σε συνάρτηση μ' αυτό, πόσο ανασταλτικά για τη βαθύτερη γνώση του νέου ελληνισμού λειτουργεί η συνεχιζόμενη άγνοια της τουρκικής γλώσσας από τους περισσότερους Έλληνες ιστορικούς;

Δεν επιδιώκουμε την γνώση, αλλά την ανάδειξη. Αφού ξεκινάμε απ' αυτόν τον εθνοκεντρισμό, δεν μας ενδιαφέρει να γνωρίσουμε τα άλλα πράγματα, και πραγματικά δεν κάνουμε τίποτε για να τα γνωρίσουμε. Δεν θέλουν να ξέρουν.

Με βάση την εποπτεία των επί δεκαετίες ενασχολήσεών σας με την νεοελληνική ιστοριογραφία,

κρίνετε ότι σ' αυτή τη φάση γίνεται όλο και πιο κρίσιμο το ζήτημα της επαφής με τις τουρκόγλωσσες πηγές;

Όχι. Νομίζω ότι ρέπουμε προς μια βελτίωση ως προς αυτό. Θα έλεγα ότι τώρα είμαστε πλησιέστερα σε μια επιστημονική θεώρηση αυτών των πραγμάτων. Αποκτήσαμε ολίγους τουρκολόγους, καλούς, και συνεπώς έχουμε τουλάχιστον την ύλη που χρειάζεται για να προχωρήσουμε. Δεν νομίζω ότι είναι ανάλογο το ενδιαφέρον. Το συλλογικό σώμα δεν το ζητάει, δηλαδή, αρκετά. Αλλά επιστήμονες έχουμε.

Η τέχνη της γραφής και ο αναγνώστης

Ν.Α.: Πώς βλέπετε το σημερινό αναγνωστικό κοινό στην Ελλάδα;

Αυτό είναι μυστήριο, δεν ξέρω. Πάλι θα μιλήσω για μένα, το να έχει τέσσερις εκδόσεις ένα βιβλίο σαν τον *Νεοελληνικό Διαφωτισμό*, που μιλάει σε διακόσιους ανθρώπους, αυτό δεν το καταλαβαίνω. Υπάρχει μια αντίθεση. Ο καταπληκτικά μεγάλος αριθμός των βιβλίων που βγαίνουν δεν πρέπει να μας επηρεάζει. Γιατί δεν θα πει διόλου ότι πουλιούνται, ούτε ότι ζητούνται. Τίποτα. Νομίζω ότι είναι η ευχέρεια του να μιλάνε. Σας είπα πριν ότι δεκαπλασιάσθηκε ο αριθμός από τις πλακέτες που βγαίνουν τα ποιήματα. Φοβερό πράγμα. Αλλά αυτό που μου κάνει εντύπωση είναι ότι πουλιούνται και βαριά βιβλία.

Ν.Α.: Υπάρχει όμως διεύρυνση της βάσης του αναγνωστικού κοινού. Είναι πιο πολύς κόσμος που είναι γραμματιζόμενος σήμερα. Ξέρει να διαβάσει τέλος πάντων, και μέσα σ' αυτόν...

Πόσοι ξέρουν να διαβάζουν και δεν διαβάζουν... Πολλοί περισσότεροι.

Ν.Α.: Είναι τόσο μεγάλοι οι απόλυτοι αριθμοί πλέον, ώστε από αυτούς τα ποσοστά αρκούν για να στηρίξουν τα 8.000 αντίτυπα ενός σοβαρού βιβλίου. Φαντάζομαι.

Δεν ξέρω. Κι αυτοί όλοι οι εκδότες που βγαίνουν και βγάζαν κάτι ποιητικές συλλογές, ή κάτι άλλα ανάλογα...

Σ.Π.: Αρκετοί αναφέρονται και ομνύουν στο όνομά σας, ενώ η εργασία τους μοιάζει να κινείται σε άλλα μήκη κύματος, ή ακόμα και σε άλλους κλάδους της ιστοριογραφίας. Πώς σχολιάζετε αυτό το γεγονός;

Δεν έχω υπόψη μου το γεγονός. Αλλά είναι αυτό που σας είπα στην αρχή και που δεν ξέρω πού θα το βάλουμε, όπως λέει ο Pascal, συνήθως βρίσκεις τελευταία αυτό που βάζεις πρώτα, είναι αυτό που σας είπα για τις σχολές. Σχολή δεν είχα, δεν έκανα, δεν εφρόντισα να έχω, δεν θεώρησα ότι είχα να πω τίποτα αλλιώτικο, αλλά νομίζω ότι γράφω διαφορετικά, δηλαδή γράφω χωρίς ρητορισμό και χωρίς στόμφο, κι ότι αυτό δεν μπορεί να μην επηρεάσε: ενώ είναι αφόρητα ρητορική και στομφώδης η ελληνική ιστοριογραφία. Έτσι, το ότι βγαίνει ένας άνθρωπος και μιλάει απλώς για να πει τα πράγματα που έχει να πει, όσο καθαρά μπορεί να τα πει, είναι κάτι που δεν μπορεί να αφήσει αδιάφορους τους γράφοντες, και, αν μη τι άλλο, τέλος πάντων θα σκέπτονται, υπάρχει και αυτός ο τρόπος, αυτό τους προσετέθη.

Ν.Α.: Υπάρχει όμως μια αισθητική και τεχνική στον δικό σας χειρισμό του λόγου, που δεν δείχνει να έχει καταφέρει να περάσει σε μεγάλη έκταση, παρά μόνο σε εξαιρέσεις, και στους διάφορους άλλους κλάδους της ιστορίας.

Να σας πω, το αισθητικό θέμα δεν το λαβαίνω υπόψη μου, παρεκτός αν σημαίνει, αν υποδηλώνει κάτι, που είναι η αποκλειστική μου συγγραφική φροντίδα, η σαφήνεια, η οποία συχνά γίνεται εις βάρος ενός *belcanto*: πολύ συχνά οι φράσεις μου ανακατεύονται μεταξύ τους, παρενθέσεις κ.λπ., αλλά πάντως δεν μπορεί να μην είναι συνειδητή η θέληση ενός ανθρώπου που θέλει να γίνεται αντιληπτός με ακρίβεια. Όχι να λέει πράγματα που ή δεν τα καταλαβαίνει ή να μην καταλαβαίνουν οι άλλοι αυτά που λέει. Νομίζω ότι κάτι τέτοιο είναι.

Τότε δεν έγινα ίσως τελειώς σαφής στο ερώτημά μου. Ίσως το αρνηθείτε, αλλά νομίζω ότι πολύ συχνά ο λόγος σας είναι και υπαινικτικός, όπου στοχεύετε στον αναγνώστη που θα δει ανάμεσα απ' τις γραμμές.

Υπαινικτικός; Όχι, πολύ πάει. Αυτό που ζητώ είναι βεβαίως η συνεργασία με τον αναγνώστη. Δηλαδή...

Ν.Α.: Δεν θέλετε το μασημένο φαΐ...

Άλλοτε έλεγα ότι γράφω γι' ανθρώπους μορφωμένους, έξυπνους και καλόπιστους. Τώρα προσέθεσα και έναν τέταρτο χαρακτηρισμό, ζητάω να είναι ενεργός. Δηλαδή, κατάλαβα αυτό που λέτε, δεν είναι υπαινικτικό, αλλά σημαίνει ότι πρέπει να διαβάξεις προσφέροντας τον εαυτό σου, να μην είσαι παθητικός.

Ν.Α.: Ίσως και ο τρόπος των υποσημειώσεών σας εκεί συντείνει. Αλλά...

Αυτός, ιδίως για μένα, ήταν απαραίτητος στην συνειδηση που έχω, ότι γράφεις για να διαβάξεις. Και αυτές οι παραπομπές, που σπάζουν συνεχώς την προσοχή του αναγνώστη, είναι ολέθριες. Πραγματικά πιστεύω ότι τα βιβλία διαβάζονται μόνο όταν δεν έχουν κανένα παραπεμπτικό σημείο. Τότε μπορείς να διαβάσεις άνετα, και να διαβάσεις όχι μέσα από τις γραμμές, υπαινικτικά, αλλά να διαβάσεις σύνολα. Εμείς διαβάζουμε φράσεις, στο τέλος κάθε φράσης έχει ένα πραγματούλι που σε στέλνει αλλού, σε στέλνει πίσω, σε στέλνει αλλού, και διασπάται αυτή η βαθιά αναπνοή που είναι η επαφή μ' έναν άνθρωπο, έναν άνθρωπο που γράφει και που μιλεί. Νομίζω ότι αυτό θα έπρεπε να επικρατήσει, εφόσον έχει κανείς κάτι να πει.

Σ.Π.: Κατανοώντας αυτό που είπατε για τη ροή του λόγου και την αποφυγή της όποιας παραπεμπτικής σηματοδότησης στις υποσημειώσεις, δεν ξέρω κατά πόσον είναι πιο γενικευμένο ή προέρχεται από κάποια εμπειρία της ανάγνωσης των δικών σας έργων; Μήπως τελικά ο αναγνώστης προσπαθώντας να υποθέσει εάν υπάρχει κάποια περαιτέρω διευκρίνιση ή ανάλυση κάποιου σημείου, διακόπτεται πιο συχνά;

Βέβαια έχει μια τεχνική αυτή η γραφή, και προκαλεί μια τεχνική και στην ανάγνωση. Εγώ άλλωστε πάντοτε, ακόμα και με τις παλιές μορφές τις συγγραφικές, κατά μείζονα λόγο, αρχίζω διαβάζοντας τις σημειώσεις απ' τα βιβλία. Ακόμα και όταν είναι από κάτω. Και αυτό για

να γεμίσω από τον στοχασμό και την κριτική του συγγραφέα. Αφού τελειώσω, εντελώς εξαντλητικά, αυτή την ανάγνωση, η οποία διευκολύνεται πολύ με το δικό μου σύστημα, γιατί διαβάζεις, βλέπεις την πρώτη λέξη που παραπέμπει κ.λπ., έχεις μια αίσθηση του χώρου μέσα στον οποίο κινείσαι, ύστερα πηγαίνεις και διαβάζεις με άνεση. Αυτός ο πειρασμός μπορεί να υπάρξει, δεν είναι επείγον, και αν διαβάσεις την σημείωση την σχετική, αν υπάρχει, θα δέσει με την ανάγνωσή σου γιατί προήλθε από μια περιέργεια και όχι από μια επιτακτική ανάγκη, επειδή έχει μια σημείωση να τη διαβάσεις. Άλλωστε σ' αυτό έφθασα βαθμιαία. Αρχισα να βάζω παραπομπές στο τέλος των φράσεων. Τουλάχιστον μια τελεία. Στα βιβλία, συνήθως, ακόμα και σε ένα κόμμα έχει. Χωρίς κόμμα, χωρίς τίποτα, ένα πραγματούλι, πάει η φράση, τελείωσε, την σκότωσες. Έβαζα στο τέλος των φράσεων μια παραπομπή, κατόπιν έφθασα στο τέλος των παραγράφων, ύστερα, σε μερικές εργασίες μικρές, έβαλα μια σημείωση στην αρχή για όλα μαζί, και πάλι να μην έχεις να διασπάς. Αλλά κατάλαβα ότι το πιο καλό είναι αυτό που βρήκα στην διδακτορική διατριβή τού Albert Be-guin, *Le rêve chez les romantiques allemands*, όπου είχε εφαρμόσει αυτό το σύστημα, και εσκέφθηκα ότι είναι η καλύτερη λύση.

Ν.Α.: Με κίνδυνο να σας κουράσουμε σ' αυτό το σημείο, το υπαινικτικό στοιχείο, που το αρνηθήκατε, δεχτείτε το από αναγνώστη μη ειδικό, που δεν είναι ιστορικός. Διαβάζοντας τον Παπαρρηγόπουλο έχει κανείς μονίμως την αίσθηση ότι υπάρχει μια ελλοχεύουσα ειρωνεία, την οποία δεν μπορεί εκ πρώτης όψεως να καταλάβει. Θα περίμενε να τη βρει άμεσα γραμμένη και δεν τη βρίσκει. Αυτό υπονοούμε λέγοντας υπαινικτικό λόγο.

Νομίζω ότι με ενοχλεί η λέξη υπαινικτικός, γιατί υπάρχει υπαινιγμός, αλλά ότι πραγματικά βεβαίως –είναι αρχή μου αυτή και το ξέρω– σκέπτεται κανείς πολύ περισσότερα από όσα γράφει. Συνεπώς...

Ν.Α.: Υπάρχει η ανθρώπινη ανάγκη να πει κανείς στον πρόλογο ή στον επίλογο ενός βιβλίου, συνήθως στον πρόλογο που γράφεται τελευταίος: Γράφω αυτό το βιβλίο γιατί βλέπω τον μεγαλύτερο ενδεχομένως ιστορικό της Νέας Ελλάδας να γράφει σε μια εποχή κάμψης, πτώσης, και, συνεπώς, το έργο ενός μεγάλου ιστορικού σε μια εποχή καμπύλης μου δημιούργησε την ανάγκη να εξηγήσω αυτή την αντίφαση. Αυτή τη φράση τη ζήτησα και δεν τη βρήκα, αλλά κατάλαβα ότι ελλοχεύει σ' όλο το βιβλίο.

Ίσως είναι αυτή η θέλησή μου της ανεπικαιρότητας. Είδατε πως αποφεύγω και τα κύρια ονόματα, στις επιφυλλίδες μου, σε όλα, όσο μπορώ λιγότερα ονόματα γράφω, και κάποτε το λέω ότι είμαι αναγκασμένος να γράφω για τον τάδε ή τον δείνα. Αποφεύγω πάρα πολύ, φαντάζομαι ότι θα είναι το ίδιο, δηλαδή η θέληση να μην προβάλλει ένα πρόσωπο μέσα από ένα κείμενο «αντικειμενικό». Δεν βγαίνει το πρόσωπό σου μπροστά.

Ν.Α.: Ταυτόχρονα όμως με μια τρομερή εμπιστοσύνη στις δυνάμεις σας.

Αυτό έχουν όλοι οι άνθρωποι που γράφουνε.

Όχι το να είναι και *effacés*.

Νομίζω ότι το κύριο όνομα είναι κάτι που το αποφεύγω, και βεβαίως αυτό συχνά θα δίνει έναν τρόπο υπαινικτικό. Γιατί σκέπτομαι το κύριο όνομα και δεν το λέω.

Σ.Π.: Πόσο δρόμο έχει διανύσει προς την κατεύθυνση μιας εθνικής απογραφής η εργασία υποδομής στη βιβλιογραφία και στις πηγές, που άρχισε κάποτε στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, και γενικότερα;

ή άλλα για τα οποία αισθάνεστε ενδεχομένως μια κάποια απώθηση;

Απώθηση, απώθηση αισθάνομαι για δυο τρεις μικρές εργασίες μου που κατάλαβα ότι ήταν λαθεμένες. Αυτές τις έπνιξα απλώς, τις αγνόησα και πήραν τον δρόμο τους προς την αφάνεια. Για τις μεγάλες μου εργασίες δεν έχω αυτό το αίσθημα, γιατί πάντοτε φροντίζω σε επανειλημμένες εκδόσεις να τις διορθώνω. Δηλαδή τα βιβλία ζουν μαζί μου. Όσο ζει ο συγγραφέας, ζει και το βιβλίο. Συ-



Πάρα πολύ δρόμο και πάρα πολύ ευχάριστο. Νομίζω ότι σ' αυτό η περίσσεια δεν βλάπτει καν. Αλλά το πόσες ευρετηριάσεις έχοννε γίνει σ' αυτά τα τελευταία τριάντα χρόνια είναι πολύ χαρακτηριστικό, και βεβαίως δεν οφείλεται σ' εμένα, αλλά οφείλεται στο ότι υπάρχει η ανάγκη την οποία εκφράζω και εγώ έντονα. Εξέφρασα κατά καιρούς και τώρα...

Σ.Π.: Όταν ξεκίνησε το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών στο πλαίσιο του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, από τότε, η κατ' εξοχήν επιλογή ήταν να δοθεί βάρος σ' αυτά. Η κυρίαρχη ή η αποκλειστική, στη φάση εκείνη;

Μα, φαντάζομαι, αποκλειστική, γιατί δεν ήθελα άλλα πράγματα. Ήθελα πρώτα πρώτα απογραφή.

Σ.Π.: 450 περίπου εργογραφικοί τίτλοι αναφέρονταν στο Αφιέρωμα που είχε βγει στο όνομα του Διαφωτισμού για σας, πάνω από 2000 επιφυλλίδες, προλέντε ετών αυτά, και γενικότερα γραπτές παρεμβάσεις που συνεχίζονται με αμείωτο ρυθμό. Ανάμεσα στο ογκωδέστατο έργο σας υπάρχουν ορισμένα κείμενά σας -όχι, αναγκαστικά, βιβλία- για τα οποία τρέφετε κάποια ιδιαίτερη αδυναμία,

νεπώς, στοιχεία τα οποία παρατήρησα ότι δεν ήταν σύμφωνα ή με τα πράγματα ή με την γνώμη μου για τα πράγματα, μπόρεσα βαθμιαία να τα θεραπεύσω και να βγουν νέες εκδόσεις χωρίς αυτά. Αγάπη έχω για πολλές εργασίες μου, και με αυτές τις συναγωγές τις οποίες έκανα είχα αφορμή να ξαναδιαβάσω πολλά και εκεί επίσης έβαλα χέρι και άλλαξα. Ολίγα, που έχουν μείνει αναλλοίωτα, λίγο τα φοβάμαι, γιατί εγώ έχω αλλάξει, εκείνα δεν άλλαξαν, και υπάρχει ένα *décalage*, μια απομάκρυνση απ' αυτά. Πολλά από τα νεανικά μου έργα, όπου θρησκεύομαι έντονα, τέτοια πράγματα έμειναν όπως ήταν. Και εκείνα δεν επιδέχονται αλλαγή. Εγώ ο ίδιος δεν αγαπώ να εκδίδω βιογραφικά τις εργασίες μου, είναι φανερό από τον τρόπο με τον οποίο συνθέτω αυτά τα σώματα, τα σύνθετα: βάζω τα πράγματα εκεί που πρέπει και χρονολογώ το σύνολο από την στιγμή που ξαναβγαίνουν. Αυτά δεν επιδέχονται ούτε επανέκδοση, ούτε τίποτα. Όστε αυτά είναι τα αδικημένα της παραγωγής μου. Μια δυο εργασίες παλιές μου, ελπίζω μια να την ξαναβάλουμε τώρα, με διασκεδάζουν.

Σ.Π.: Σε μια σειρά από συνεντεύξεις που είχε πάρει πριν αρκετά χρόνια το *Paris Review*, λογοτεχνι-

κό περιοδικό, οι περισσότεροι από τους λογοτέχνες έτειναν, σε αντίστοιχο ερώτημα, να απαντήσουν ότι, «ό,τι γράφουμε ούτε να το ξαναδούμε», δηλαδή μακριά, ξένο σώμα. Κάποιες αντιστοιχίες, στο χώρο των κοινωνικών επιστημόνων και ιστορικών, υπάρχουν· η τάση τους είναι να μην τα ξαναδούν, τουλάχιστον κάποια απ' τα έργα τους. Ομολογώ ότι κουβαλάτε ένα τεράστιο φορτίο μαζί σας, έχετε τη συνεχή αίσθηση της ανάγκης να παρεμβαίνετε σ'

κούς), επίσης Φιλόστρατο, Διογένη Λαέρτιο, τους πλάγιους, να πούμε, της αρχαίας γραμματείας. Ύστερα, στα έργα τα κλασικά εσύχνασα ολίγο, στα αρχαία, και από την μοντέρνα εποχή –περνάω αμέσως εκεί, ίσως με ενδιάμεσο μόνο τον Σπινόζα– θα έλεγα, ήταν ιδίως η γαλλική γραμματεία των χρόνων των δικών μου, δηλαδή 1920 με '40, πάρα πολύ ο Gide, στην πρώτη γραμμή, πάρα πολύ ο Julien Benda, πολύ γρήγορα ο Βολταίρος, οι Γάλλοι κλασικοί, οι Έλληνες κλασικοί, κλασικοί εννοώ



Ο.Κ. Θ. Δημαράς στον κήπο του

όλο αυτό το έργο. Πολλοί άλλοι θα προτιμούσαν να ξεχάσουν εντελώς τι γράψανε πριν μια πενταετία ακόμη.

Συζώ με το έργο μου ολόκληρο και κάθε τόσο έρχονται προβλήματα τα οποία θέλω να αναθεωρήσω, και νά, ιδού: γυρεύω μερικά δελτία τώρα, δεν βρίσκω σημειώσεις που είναι παρμένες πριν απο είκοσι, τριάντα, από σαράντα χρόνια. Ζω με όλα αυτά. Και είναι και ζωντανά για μένα. Έβλεπα και τις συνεχείς αναθεωρήσεις· κι αυτά είναι το ίδιο κλίμα.

Σ.Π.: Ποια βιβλία, ποιοι συγγραφείς, είχαν σημαντική επίδραση κατά τα πρώτα παιδικά χρόνια; Στη ζωή σας γενικότερα;

Ήμουν πάντοτε πάρα πολύ αναγνώστης. Εδιάβαζα αδιάκοπα. Σε ηλικία που μπορεί κανείς να έχει οίηση, δηλαδή στα 18 μου χρόνια, έλεγα ότι δεν υπήρχε κανένα βιβλίο που να μπορώ να το φθάσω και να μην το έχω διαβάσει. Έκτοτε διεπίστωσα ότι υπάρχουν πλείστα που δεν εδιάβασα. Αλλά, από ένα τέτοιο φόρτο, μου είναι δύσκολο να απομονώσω ομάδες. Πρέπει να πω ότι εδιάβασα πολύ αρχαίους, εδιάβασα πολύ έργα όπως δοξογράφους (αφού εσκεφθήκαμε Diels, τους προσωκρατι-

τους εντελώς μεταγενέστερους, τον Παλαμά τον ξέρω απ' έξω, άφθονη ποίηση και της καθαρεύουσας απ' έξω, αλλά δίπλα σ' αυτά, ο χώρος μέσα στον οποίο κινήθηκα ήταν και άλλος. Ήταν ο κύκλος της Action Française, Charles Maurras, Leon Daudet· τέτοιοι άνθρωποι είναι πολύ παρόντες στα χρόνια μου, '28 με '30, και θα τους βρει κανείς εύκολα στα κείμενά μου. Επήρα από αυτούς και ορισμένα ελαττώματα, ελπίζω να επήρα και καμιά αρετή τους, αλλά πάντως αυτοί σηματοδίνουν πολύ την ζωή μου, τότε. Από ονόματα θα έπρεπε οπωσδήποτε να είχαμε πει κάπου ονομαστικά τον Κοραή, αγκαλά και οι πολλές μου εργασίες γύρω στον Κοραή δείχνουνε... Αλλά αυτό που λέτε «επηρέασαν» και τα λοιπά, είναι πολύ ο Κοραής.

Σ.Π.: Αναφερθήκατε σε κάποια κείμενα που εκφράζανε κάποιες δικές σας τάσεις στον Μεσοπόλεμο. Υπάρχει μια μετατόπιση, στη διάρκεια του πολέμου ή και μετά, από την πίστη και τη μαχητική παρουσία μέσα από τις επιφυλλίδες στο Ελεύθερο Βήμα, στην αθεΐα, και από έναν κάποιο αντικοραιοισμό, στον κοραιοισμό. Αν θα θέλατε, να μας μι-

λήσετε γι' αυτές τις δύο μεταβολές στην προσωπική σας στάση.

Να σας πω. Όλα αυτά είναι φαινόμενα στα οποία δεν μπορούμε να βάλουμε τομές σαφείς. Είναι πάντοτε η θεωρία μου, η διήθηση, οι χρωστικές και τα λοιπά. Βραδείες μετακινήσεις, μετατοπίσεις, μέσα στο χώρο της παιδείας. Το να αλλάξει κανείς από τα 18 του χρόνια στα 84 χρόνια του είναι πολύ φυσικό. Προχθές edιάβασα του Renan, το έχω γραμμένο για να σας το πω, αν χρειάζεται... *Le moyen de ne pas varier c'est de ne pas penser*· αλίμονο αν έμενα με την σεραμαγιά μου των 18 χρονών. Ύστερα αυτά που λένε οι νύχτες του Pascal και οι νύχτες του Jouffroy δεν μου γεννούν μεγάλη εμπιστοσύνη. Δεν αμφισβητώ την καλή τους πίστη, αλλά θεωρώ ότι είναι πράγματα τα οποία εκρυστάλλωσαν σε κάποια στιγμή, και εκείνοι τότε άνοιξαν τα μάτια τους και είδαν, ο Pascal ότι πίστευε, ο Jouffroy ότι είχε παύσει να πιστεύει. Δεν έγιναν μονομιάς. Κι αν έγιναν μονομιάς, δεν μας ενδιαφέρουν, θα ήταν παθολογικά ή εξαιρετικά φαινόμενα. Αλλά αυτή η βραδεία μετάβαση είναι κάτι πολύ φυσικό. Αλλά δεν πρέπει να μιλούμε για αθεΐα προκειμένου για μένα: είναι αδιαφορισμός. Δηλαδή είναι ένα πρόβλημα που εβγήκε από την ζωή μου. Σ' αυτά, το θέμα του Κοραή δεν είναι άλλο, είναι το ίδιο. Εγνώρισα τον Κοραή το 1923, στη Χίο, στη βιβλιοθήκη των δεσποινίδων Μικρούδη. Επήγα στα '23 και κάθησα στον Κάμπο, όπου μου είχαν νοικιάσει ένα δωμάτιο στις δεσποινίδες Μικρούδη. Ήταν τρεις αδελφές, νομίζω ότι η μια ήτανε χήρα. Οι άλλες δύο δεσποινίδες ήταν κόρες ενός δασκάλου του Κάμπου. Και εκεί εβρήκα αυτό που βλέπετε εκεί, τον τρίτομο Κοραή του Θερεϊανού. Δεκαεννιά ετών ήταν η ηλικία που το edιάβαζα. Και άρχισα, και προχωρούσα με πολύ ενδιαφέρον, κρατούσα και σημειώσεις τις οποίες ξαναβρήκα τελευταία edώ· και όταν έληξε ο μήνας, το δίμηνο, πόσο έμεινα εκεί δεν ξέρω, δεν είχα τελειώσει τους τρεις τόμους και οι δεσποινίδες Μικρούδη μου χάρισαν το βιβλίο του πατέρα τους. Έτσι, από τότε συναναστράφηκα τον Χίο λόγιο. Λοιπόν, η γοητεία, το πνεύμα αυτού του ανθρώπου, η φυσική του φιλότιτα, με έλξανε πολύ. Ο ίδιος πίστευε νέος. Θεωρώ ότι ύστερα επήρε την στάση d'un bien pensant, ότι καλό είναι να τα τιμούμε αυτά, αλλά ο ίδιος ήταν εντελώς απ' έξω. Λοιπόν, απλώς συναντιέται στον δρόμο μου, στα μισά του δρόμου μου, κάποια μισά του δρόμου μου, όπου από την μια μεριά ήτανε ο αντίθετός μου, αφού εγώ πίστευα και αυτός εμιλούσε με ελευθεριότητα για τα εκκλησιαστικά αλλά και θρησκευτικά πράγματα: και ύστερα συμπορεύθηκα μαζί του. Όστε είναι ένα φαινόμενο με τρεις, τέσσερις πτυχές.

Ν.Α.: Αλλά δεν θεωρείτε ότι υπάρχει κάποιο σημείο τομής, υπάρχει μια βραδεία μετατόπιση...; Η αθεΐα είναι μια μορφή φανατισμού. Εγώ απλώς αποτραβήχθηκα από αυτά τα θέματα, έπαυσα να γράφω γι' αυτά.

Από τα τρία Κάππα που μελετήσατε εις βάθος, τον Κοραή, τον Καταρτζή και τον Κουμανούδη, με ποιον συγγενεύετε περισσότερο;

Για να τους ξεχωρίσω και να τους μελετήσω, θα πει βέβαια ότι αισθανόμουν κάποιες επαφές μαζί τους. Έχουν

κοινά χαρακτηριστικά, και από την άποψη αυτή θα πρέπει να συγγενεύω και με τους τρεις, αφού είναι πιθανότερο τα κοινά χαρακτηριστικά να με έφεραν και προς τους τρεις. Από εκεί και πέρα δεν τολμώ να μιλήσω για συγγένεια. Και οι τρεις μου είναι αγαπητοί, με τον Κοραή η σχέση μου είναι πολύ παλιότερη ή πιο θερμή, τον Καταρτζή, τρόπον τινά, τον ξανάφερα στην ζωή, και ο Κουμανούδης είναι των γηρατειών μου καρπός. Πολύ καλά ήρθε, στην ώρα του.



Σ.Π.: Τι ποσοστό του χρόνου τον οποίο διαθέτετε στην ανάγνωση πηγαίνει στα παλιά βιβλία, σε σύγκριση με την εκάστοτε σύγχρονη βιβλιογραφία;

Σύγχρονη βιβλιογραφία δεν διαβάζω. Δηλαδή σύγχρονη παραγωγή δεν διαβάζω. Από τα σύγχρονα διαβάζω μόνο όσα, επαγγελματικά, μου χρειάζονται για την δουλειά μου, για να μένω ενήμερος στα επιστημονικά θέματα με τα οποία ασχολούμαι. Και από λογοτεχνία, γιατί περί αυτής, νομίζω, είναι ο λόγος, διαβάζω μόνο τους συγγραφείς τους οποίους είχα ήδη διαβάσει άλλοτε, ας πούμε ως γύρω στα 1950, και συνεχίζω να παρακολουθώ την παραγωγή τους. Ειδικά, σύγχρονη λογοτεχνία δεν διαβάζω καθόλου.

Ν.Α.: Αλλά σύγχρονη ιστοριογραφία που δεν σας ενδιαφέρει...

Όχι, όταν λέγεται ιστοριογραφία δεν μπορεί να μη με ενδιαφέρει. Γιατί, αν δεν είναι η ύλη, είναι η μεθοδολογία. Σ' αυτά προσπαθώ πάντοτε να είμαι ενήμερος. Επιδιώκω να μη μου ξεφεύγει τίποτε.

Ν.Α.: Κυρίως, αναφέρεστε σε μεθοδολογικά βιβλία ή και στη νεοελληνική ιστοριογραφία; Και στη νεοελληνική ιστοριογραφία.

Σ.Π.: Ποιες ανάγκες σας ώθησαν στην τακτικότητα επιφυλλιδογραφία, αρχικά στην Πρωία, ύστερα στο Ελεύθερο Βήμα και το Βήμα; Υπήρξαν ανάγκες επιστημονικές, εσωτερικές, ενδεχομένως και «πολιτικές», με την ευρύτερη έννοια του όρου; Όχι. Είναι η αρχή της καριέρας ενός νέου ο οποίος ασχολείται με τα γράμματα και πηγαίνει, ως προς φυσικό débouché, προς την εφημερίδα. Τότε οι εφημερίδες ήταν πολύ δεκτικές, είχαν τις μεγάλες τις επιφυλλίδες και έ-



τσι εντάσσομαι εκεί μέσα, εντελώς με την επαγγελματική συνείδηση ότι πλησιάζω σε κατιτί που μπορεί να καλύψει ένα μέρος του βιοπορισμού, μαζί με τα ενδιαφέροντά μου.

Ν.Α.: Μπορούσε συνεπώς να καλύψει ένα σημαντικό μέρος του βιοπορισμού; αυτή η ενασχόληση. Όχι πολύ σημαντικό. Πάρα πολύ νωρίς είχα και παράλληλα ένα δεύτερο επάγγελμα. Χωρίς δεύτερο επάγγελμα θα μπορούσε ίσως να ζήσει ο Ξενόπουλος, αν δεν πούμε ότι δεύτερο επάγγελμά του ήταν η Διάπλαση.

Σ.Π.: Προτιμάτε τη συγγραφή ή τη φάση της μελέτης; Ασυμμέτρως περισσότερο την φάση της μελέτης. Η συγγραφή είναι μια υποχρέωση. Η μελέτη είναι ευχαρίστηση. Δεν θα έγραφα καθόλου, αν μπορούσα να διαβάζω όλη την ημέρα, θα αισθανόμουν καλύτερα.

Ν.Α.: Δεν αισθάνεστε τη λεγόμενη δημιουργικότητα του γραψίματος; Μπα! Παιδεύομαι, κιόλας, πάρα πολύ. Γράφω δύσκολα.

Θα μιλούσατε δηλαδή για διαδικασία με οδύνες... Με ανία, με δυσφορία, με προβληματισμούς... Όχι οδύνες... Τίποτε δραματικό.

Ν.Α.: Γράφετε τόσο δύσκολα και όμως έχετε μια συνεχή παρουσία. Ναι, έτσι ήρθαν τα πράγματα.

Ν.Α.: Και πώς σας βγαίνει τόσο ωραίο το γραπτό, όταν το απεχθάνεσθε, ή, τέλος πάντων, δυσφορείτε;

«Γίνεται ωραίο επειδή ή κατά το ποσοστό οπού δυσφορώ». Έτσι δεν είναι;

Σ.Π.: Μπορείτε να μας μιλήσετε για την τεχνική που ακολουθείτε κατά τη συγγραφή; Π.χ. πόσο χρόνο αφιερώνετε στη διόρθωση, στην αναμόρφωση, στην επανασυγγραφή, ή πόσο αποξενώνεστε από το κείμενό σας όταν το διαβάζετε κατά τις αναμορφώσεις;

Όχι, είναι παρόντα μέσα μου όλα αυτά. Και είναι πολύ στενόχωρο αυτό το πέρασμα στο γραψίμο, το ξαναγράψιμο κ.λπ. Το παραμικρό μου άρθρο γράφεται τρεις τέσσερις φορές.

Ν.Α.: Κάνετε και τις διορθώσεις τις τυπογραφικές ο ίδιος;

Συνήθως μου ζητάνε μια διόρθωση να δω. Στις εφημερίδες έπαινα. Στις εφημερίδες άλλοτε, όταν ήμουν παιδί, πηγαίναμε στο μάρμαρο και διορθώναμε με τον Ζαχαρία τον Παπαντωνίου... Κάναμε την τελευταία διόρθωση πλέον επί του πιεστηρίου.

Ν.Α.: Είναι γνωστό ότι δεν θεωρείτε σχεδόν ποτέ τελειωμένο ένα έργο σας, ότι επανέρχεστε συνεχώς με νέες εκδόσεις, με ελάσσονες ή και μείζονες μεταβολές. Ποιους βασικούς κανόνες ακολουθείτε κατά τη διαδικασία αυτή;

Το είπα, ότι θέλω, όταν ξαναβγάλω κάτι, να είναι χρονολογημένο από την στιγμή που το ξαναβγάλω. Δεν γράφω αυτοβιογραφία. Πολλοί δημοσιεύουν τις συναγωγές τους και βάζουν μέσα τις εργασίες τους στη σειρά που τις έγραψαν. Δεν μας ενδιαφέρει τότε το έγραψες; το βγάζεις το '88, πρέπει να είναι του '88 βιβλίο. Πάντοτε δεν μπορεί να γίνει αυτό; πρέπει να προβλέπουμε δικαιολογημένες εξαιρέσεις, αλλά ο κανόνας πρέπει να είναι η ενημέρωση. Μιλώ ιδίως για την μελέτη, αλλά το τιμώ και στη λογοτεχνία.

Βρεθήκατε ποτέ σε ανοικτή και έντονη πολεμική γύρω από τα θέματα των επιστημονικών σας ενασχολήσεων;

Μου κόλλησαν μερικοί, δεν μ' αρέσει η έκφραση αλλά είναι πολύ χαρακτηριστική, αλλά δεν έδωσα συνέχεια. Και κριτικές αποκλειστικά αποδοκιμαστικές, τις αποφεύγω, τις νομίζω χασομέρι. Ο τρελός έριχνε πέτρες στο πηγάδι, και ο γνωστικός εκατέβαινε και τις έβγαζε.

Σ.Π.: Κάνει εντύπωση εκ πρώτης όψεως, στη δομή του Παπαρηγόπουλου, ότι ο χωρισμός είναι ηλικιακός και ο ορισμός της νεανικής φάσεώς του είναι στα 45. Έχετε καταλήξει σε κάποια άποψη ως προς τα στάδια ωρίμανσης των κοινωνικών ή ανθρωπιστικών επιστημών, σε αντιδιαστολή με φυσικούς, χημικούς, μαθηματικούς, που μπορούν να οδηγηθούν σε μεγάλες ανακαλύψεις στα πολύ νεανικά τους χρόνια; Τα 45, σαν πρώτο όριο, πρέ-

πει να είναι μοναδική τομή, σε σχέση με βιογραφίες που έχουμε δει...

Όχι. Με οδήγησε ο Παπαρηγόπουλος. Όπως συνήθως μου συμβαίνει, το αντικείμενό μου με οδήγησε. Εγώ θεωρώ ότι περίπου η προσωπικότητα του ανθρώπου έχει ολοκληρωθεί την στιγμή οπού γεννιέται, νομίζω, αλλά σ' ένα δεύτερο στάδιο, στα 18 του χρόνια έχει κάνει την κοσμοθεωρία του ολόκληρη και από τα 18 του ως το τέλος της ζωής του (μιλώ για εμάς που ασχολούμαστε μ' αυτά τα πράγματα), ενεργεί με διαδοχικές προσεγγίσεις να ξαναφτιάξει σιγά σιγά τον κόσμο του συνεπέστερο προς ό,τι έχει γνωρίσει. Ο αρχικός πυρήνας είναι εκεί 15, 16, 17 ετών. Εκεί φτιάχνεις έναν κόσμο. Κι από κει και πέρα όλο και σκαλίζεις ή να τον τεκμηριώσεις ή να δεις τις αδυναμίες του. Όστε είναι πολύ ενωρίτερα από τον Παπαρηγόπουλο.

Σ.Π.: Ποιες ήταν οι σχέσεις σας με τους επίσημους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς στη χώρα μας;

Δεν είχα, δεν θέλησα να έχω. Δηλαδή στο Πανεπιστήμιο δεν θέλησα να πάω, δεν με βόλευε, ενώ η Θεσσαλονίκη, επανειλημμένως, μου είχε δώσει σήματα, σκέπτομαι ι-δίως... Ο Κυριακίδης με ήθελε πολύ, αλλά εγώ δεν θέλησα. Απ' αυτό υπάρχει κάποια περίπτωση που δεν διατυπώθηκαν καλά τα πράγματα, αλλά δεν έχει σημασία. Πάντως δεν θέλησα, δεν ενδιαφέρθηκα, πήρα και πολύ αργά το δίπλωμά μου και το πήρα για λόγους καθαρά επαγγελματικούς...

Ενόσω βρεθήκατε εκτός πανεπιστημιακών θεσμών, από τη συχνότητα και τη φύση των αναφορών, τα αφιερώματα που γίνονται για σας, προκύπτει μια διάχυτη αίσθηση πως ηγηθήκατε σχολής στα νέα ελληνικά γράμματα. Πώς σχολιάζετε τη διαπίστωση αυτή; Εάν θεωρείτε πως κάποιο τέτοιο ρεύμα έχει συγκροτηθεί, τότε ποια είναι, κατά τη γνώμη σας, τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά του;

Δεν νομίζω να επεδίωξα φυσικά, ούτε είχα στο νου μου τέτοια πράγματα, να έχω κάνει σχολή· αλλά έχω την ελπίδα ότι ο τρόπος, ο αντιρητορικός τρόπος, με τον οποίο γράφω θα προβλημάτισε κάπως όσους με edιάβασαν και λίγο θα ντρέπονται να μιλάνε με τον παλαιότερα καθιερωμένο στόμφο. Αν, έστω και κατά τι, ελαττώθηκε ο στόμφος αυτός ο ελληνικός, ίσως να συνετέλεσα και εγώ. Αυτό είναι όλο και, προσθέτω, μακάρι να είναι έτσι. Αλλά όταν βλέπεις πόσο αχμαία εξακολουθεί να είναι η ελληνική επιστημονική ρητορεία, συμπεραίνεις ότι η επίδραση θα ήταν πολύ μικρή. Τέλος πάντων, αυτά όλα είναι πάντοτε στατιστικά φαινόμενα. Ξέρει κανείς μας ποτέ αν κρατά στην παλάμη του έναν σπόρο σινάπεως;

Σ.Θ.: Ευχαριστούμε πολύ για το χρόνο που μας διαθέσατε.

Εγώ σας ευχαριστώ.

